

КОНСПЕКТИВНІ МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЙ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “РЕЛІГІЄЗНАВСТВО”

Зміст

- Тема 1. Релігієзнавство як гуманітарна наука.
- Тема 2. Релігія в її сутності, структурі та функціях.
- Тема 3. Природа і різновиди етнічних релігій.
- Тема 4. Світові релігії. Буддизм та іслам.
- Тема 5. Християнство в його витоках та основних течіях.
- Тема 6. Релігія і Церква в історії України. Історія і сьогодення конфесійної карти України.

Тема 1. РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ЯК ГУМАНІТАРНА НАУКА

- 1. Значимість курсу “Релігієзнавство”. 2. Об’єкт і предмет релігієзнавства. 3. Структура релігієзнавства. 4. Категорії, принципи і риси академічного релігієзнавства.**

1. Значимість курсу. Релігієзнавство входить до того переліку обов’язкових навчальних дисциплін, які, згідно установок Міністерства освіти і науки України, мають вивчати студенти всіх вищих учбових закладів. Цим самим воно покликане виконувати загальноосвітню функцію. Кожна культурна людина має знати, що таке релігія і яку функціональну роль вона може відігравати в її житті, в житті суспільства. Водночас в системі гуманітарної освіти релігієзнавство виконує і спеціальну функцію. Працівникам гуманітарної сфери в практиці своєї професійної діяльності прийдеться зустрічатися з релігійними феноменами – віруючими людьми, різними релігійними інституціями, релігійними відносинами тощо. Відтак їм слід знати специфіку власне релігійних явищ, їх світоглядний зміст і функціональність, бути обізнаним в питаннях правового забезпечення гарантованої українським законодавством свободи совісті і віросповідань, свободи релігійної діяльності та організації, знати природу і вияви державно-церковних відносин, правові засади функціонування релігійних організацій, їх зв’язків з міжнародними релігійними інституціями тощо. То ж добре засвоєний курс з релігієзнавства ефективно слугуватиме випускнику гуманітарної спеціалізації в його наступній фаховій діяльності.

2. Об’єкт і предмет релігієзнавства. Релігієзнавство - порівняно молода і водночас одна з найдавніших галузей гуманітарного знання. Молода тому, що його складові почали складатися в систему знання лише в XVIII-

XIX століттях, давня, бо ж окремі знання про релігію (переважно у богословській формі) виникають уже в стародавніх країнах. В тоталітарну добу релігієзнавству взагалі було відмовлено в праві на самостійне існування. Воно включалося в контекст так званого наукового атеїзму і було зорієнтоване на філософське, історичне та природничонаукове заперечення релігії. Ось лише в демократичній Україні виникла можливість конституювання єдиної академічної науки про релігію. Це актуалізувало питання здолання тих заідеологізованих установок ленінізму, які розглядали релігію як опіумне явище, що, як гальмо суспільного розвитку, підлягає спростуванню, а зрештою – і подоланню.

Будь-яка гуманітарна наука вивчає специфічний аспект відносин людини. Об'єктом вивчення релігієзнавства є такий особистісний стан людини, який можна назвати станом самовизначення її в світі, здобуття самої себе на основі віднайдення в собі того, що єднає її з трансцендентним, божественним. Його ще прийнято називати релігійним досвідом індивіда. Проте в своєму функціонуванні релігія виходить за межі свого індивідуального буття, піддається доктринальній і обрядово-культовій (символічній) інтерпретації, входить в різні сфери людської життєдіяльності, сакралізуючи їх, по-своєму при цьому організаційно оформляючись. Тому релігієзнавство у своєму предметі значно ширше, ніж у своєму об'єкті. Предметом релігієзнавства в широкому його аспекті є, окрім природи релігії, її функціональність в трьох формах – віроповчальній, обрядовій та організаційній.

Визначитися з об'єктом свого дослідження релігієзнавству виявилось значно важче, ніж іншим гуманітарним наукам. Справа в тому, що описати релігію - цей потаємний феномен духовності людини в усьому обсязі його сутності за допомогою звичних понять і категорій не можна. Особливістю релігії є те, що вона виступає як засіб позалогічного освоєння людиною своєї причетності до процесів, що відбуваються у Всесвіті, зазнають впливу якихось вищих сил, які не піддаються логічному вираженню та пізнанню.

Проте релігія – це не лише віра людини в Абсолют, що є сутністю, законом світу, не лише віра в реальну присутність в її житті і світі якоїсь вищої Розумної Реальності, а й засіб прилучення людини до цього Вищого Начала не за допомогою розуму чи обрядової дії, а шляхом якоїсь містичної інтуїції, так званого ейдетичного бачення. Це внутрішнє бачення, внутрішній досвід індивіда, скажемо тут словами відомого німецького філософа І.Канта, є та річ-в-собі, що, маючи індивідуальне значення, не піддається зовні об'єктивованому вираженню, об'єктивному формулюванню.

Релігія орієнтує людину не на відхід від життя, гостеве перебування у цьому світі, а на вироблення практичних рецептів, які дають можливість їй пом'якшити, компенсувати негативні вияви своєї життєдіяльності. Навіть К.Маркс відзначав, що релігія не просто вияв безсилля людини, а й протест її проти свого становища як стражденної істоти, своєрідний енциклопедичний мінімум, логіка світу в популярній формі, моральна санкція життя людини в ньому. Відтак релігія не забирає, а навпаки – стверджує в людині людське.

Релігія – це форма осмислення людиною фундаментальних проблем свого існування. Осмислення людиною самої себе, тобто самоосягнення, виступає в ролі форми її релігійного досвіду. Дійсний релігійний досвід полягає не в формальному дотриманні обрядових приписів і визначених регламентацій способу життя, а, як це слушно зауважує Е.Фромм, у “відновленні людиною божественного образу своєї особистості”. Релігія все більше починає відігравати в житті людини роль символів, ціннісних орієнтирів і морального еталону життєдіяльності.

3. Структура релігієзнавства. Відмінні світоглядні позиції, слідування різним культурним традиціям, навіть громадські оцінки характеру наукової діяльності зумовлюють різноманіття дослідницьких установок релігієзнавців. Працюючи в одній і тій же предметній сфері, вони можуть користуватися різними нормами пізнання - світськими чи богословськими. Звідси поділ релігієзнавства на **академічне і богословське**. На відміну від першого, останнє входить до богословського комплексу, розвивається певною мірою на основі закономірностей цього виду духовності. Проте світськість академічного релігієзнавства - це не якась ворожість щодо релігії. Характерною особливістю його є дотримання принципу нейтральності, а не заангажованості на релігію, чого немає в богословському релігієзнавстві, яке, до того ж, ще має конфесійну зорієнтованість. Є православне, католицьке, мусульманське та інше конфесійне релігієзнавство.

Релігієзнавство є єдиною і водночас багатодисциплінарною сферою гуманітарного знання. За основу виділення його дисциплінарних утворень слід брати, по-перше, теоретичну зорієнтованість дослідницьких пошуків, а, по-друге, параметри і сфери функціональності релігії. Дисциплінарними системами релігієзнавства є філософія і феноменологія релігії, соціологія і психологія релігії, історія та історіософія релігії. Останнім часом розвивається географія і політологія релігії, етнологія і культурологія її, герменевтичне, порівняльне і практичне релігієзнавство. Розглянемо коротко деякі з цих дисциплінарних систем.

Філософія релігії – це розділ академічного релігієзнавства, в якому дається раціональне осмислення природи, сутності й сенсу релігійного феномена. Вона має свої дисциплінарні складники - метафізику, епістемологію та праксеологію релігії. Ці останні репрезентовані, відповідно, такими проблемами, як ірраціонально-буттійні витоки віри в надприродне, людина і Бог, вічність і час, "ніщо" і абсолют тощо; гносеологічне релігійне відношення, проблема богопізнання, докази Божого буття, споглядання Бога і т.п.; з'ясування питань діяльнісних аспектів функціонування феномену релігії, провіденції і свободи волі, добра і зла тощо. Головною рисою філософії релігії є її людиномірність, бо найважливішим у системі релігійного світорозуміння і світоставлення, в релігійному комплексі взагалі є відношення "людина -- надприродне". Основи філософії релігії заклав ще голландський філософ Б.Спіноза. Особливий слід в її розвитку залишив німецький філософ Г.В.Ф. Гегель. Філософія релігії щодо інших дисциплін

релігієзнавства служить теоретично-методологічною основою їх досліджень та змістовного синтезу їх результатів.

Феноменологія релігії є одним із напрямків у релігієзнавстві, що узагальнено відображає прагнення до вивчення релігійного феномену без якихось світоглядних та ідеологічних упереджень. Керуючись принципом "епохе" (від грецьк. "зупинка"), феноменологи релігії (Шантепі де ля Соссе, Р.Отто, М.Шелер та ін. в той чи інший спосіб зосереджують увагу на з'ясуванні власних якостей релігійних явищ - рис, ознак, яких безпосередньо не дає процес релігійного відображення і які є продуктом мисленого виповнення сущого й творення віруючим належного (категорії "спасіння", "спокута", "священне й профанне" тощо). Феноменологія релігії слугує плідним теоретико-методологічним засобом з'ясування сенсу релігійності, а відтак - і природи та сутності релігії, але за умови, якщо при цьому вона не збиватиметься на суб'єктивістський, споглядальний підхід до власних якостей релігії, не відриватиметься від суспільної історії та відображального відношення суб'єкта віри.

Соціологія релігії є складовою частиною релігієзнавства і водночас специфічною галуззю соціологічного знання. Її предметне поле, як це визначає М.Бабій, охоплює сукупність проблем, базовими серед яких є релігія, суспільство, людина в їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. Соціологія релігії має два рівні осмислення проблем: загальносоціологічний та емпіричний. Загальносоціологічний рівень соціології релігії - теоретичне осмислення проблем природи релігії, її соціальної сутності, детермінованості, генезису, структури релігійного комплексу, взаємодії її елементів; експлікації релігії як суспільно-функціонуючого феномену через рефлексію її функцій, ролі, місця в суспільній системі, зокрема взаємозв'язку релігії і структурних компонентів соціуму; дослідження форм інституалізації, типів релігійних організацій, їхньої функціональності й ролі, релігійних діяльності й відносин, в т.ч. міжконфесійних, внутрішньо-церковних. Емпіричний рівень соціології релігії -- це осмислення проблем релігії методом конкретно-соціологічних досліджень через систему операційно інтерпретованих понять та емпіричних узагальнень як на мікрорівні (віруючі, релігійні групи), так і макрорівні (суспільство, певні географічні регіони, конфесії і т.ін.). Соціологія релігії має свою систему категорій і понять, свою методику теоретичних і конкретно-соціологічних досліджень, спеціальний інструментарій.

Як окрема галузь релігієзнавства, соціологія релігії оформилась у кінці XIX -- на поч. XX ст. Її засновниками вважають М.Вебера і Е.Дюркгейма. Вона є однією із найбільш сформованих релігієзнавчих дисциплін. Існують різні напрями (академічний, конфесійно зорієнтований та ін.), школи, розмаїття методологічних підходів в соціологічному осмисленні релігії як суспільного феномена.

Психологія релігії як релігієзнавча дисципліна об'єктом свого дослідження має емоційний вимір релігії. На відміну від філософії релігії, раціоналізованої за змістом форми осягнення феномену релігії та його проявів, сферою зацікавленості психології релігії, предметами її

комплексного вивчення постають релігійні почуття, переживання; релігійний досвід, настрої, вольові мотиви, установки тощо. Найбільш ефективними методами дослідження психології релігії є спостереження, інтроспекція, опис, метод опитування, аналізу біографічного матеріалу, вивчення документів, дослідження установки й диспозиції особистості, соціометрія. Як самостійна сфера знання, психологія релігії виникла в другій половині XIX ст. Її обґрунтування як самостійної дисципліни пов'язане з виходом в світ праці Ф.Шлейєрмахера "Психологія" (1862). Розвитку психології релігії сприяли відомі філософи і психологи В.Вундт, Т.Рібо, У.Джемс, Дж.Леуба та інші.

Поняття **історія релігії** має двозначний зміст. Насамперед воно фіксує реальний розвиток релігійних вірувань, культових дій та релігійних організацій, їх місце і роль в суспільній життєдіяльності, відображає процес формування й становлення специфічного способу практично-духовного входження людини в світ. Але історія релігії це є й специфічна галузь знання, розділ релігієзнавства, що вивчає походження і розвиток релігії у її власних відношеннях і в загальних соціально-історичних та соціально-культурних зв'язках. Збираючи й опрацьовуючи фактичні дані щодо минулого релігії, її станів, форм і конфесій, історія релігії веде систематизацію і типізацію досліджуваного, виявляє причини явищ, робить узагальнення, відтворює минуле релігії. Для становлення історії релігії багато зробили Г.В.Ф.Гегель, Й.Г.Гердер, Є.Є.Голубинський, Шантепі де ля Соссе, Ф.Шлейєрмахер, М.Парнов, І.І.Огієнко та ін.

Проте якщо історія релігії на фактологічному рівні в певній послідовності відтворює процес розвитку релігійних феноменів, то **історіософії релігії** належить функція рефлексії щодо дисциплінарного відтворення історії релігії. Вона займається дослідженням процесу становлення релігії як в іманентних її історично-релігійних зв'язках, так і в загальному суспільно-історичному та історико-культурному контексті, через порівняння і класифікації релігійних феноменів, встановлення загальних закономірностей релігійного процесу. На відміну від історії релігії, яка займається конфесійно-хронологічною конкретикою, історіософія релігії має досягнути загальну логіку релігійного процесу, виокремити ті закономірності, які характеризують еволюцію релігійного феномену від примітивних природних його форм до розвинутих релігійних систем світового масштабу. Вона покликана дати раціональне осмислення витоків, сутності й сенсу реального процесу розвитку релігійного феномену. Історіософії релігії належить також функція теоретично-методологічного забезпечення систематики історичних типів надприродного, форм релігійних вірувань і культу та історичного аналізу мови релігії. Історіософія релігії започаткована в західноєвропейській філософії релігії, передусім працями Г.В.Ф.Гегеля, який розглядав розвиток релігійних вірувань як єдиний закономірний процес і першим окреслив його історичні стадії.

Герменевтика релігієзнавча – це мистецтво витлумачення релігійних текстів, вчення про принципи, певні правила й особливості інтерпретацій цих текстів з метою з'ясування їх дійсного смислу. В історичному контексті

релігієзнавча герменевтика функціонує переважно як герменевтика біблійна. Є також герменевтика релігійна. Біблійні тексти витлумачуються при цьому як Богом відкриті істини. Започатковується вона ще Августином Блаженным.

Порівняльне релігієзнавство - одне з дисциплінарних утворень академічного релігієзнавства, метою якого є з'ясування особливостей різних релігійних комплексів на основі співставлення їх віроповчальних принципів, обрядових дійств, функціонування. Матеріал свій порівняльне релігієзнавство запозичує з історії релігій, історії культури, етнографії, антропології, мовознавства, соціології тощо. Назву цю вперше вжив німецький дослідник Макс Мюллер в 1867 році. Саме йому належить думка, що коли ти знаєш одну релігію, то ти не знаєш жодної.

Проте ще чітко не визначена однозначність поглядів вчених на мету і завдання цієї науки. Одні з них порівняльним релігієзнавством користуються при вивченні релігій народів, споріднених за походженням або ж мовою. Інші - обмежують його порівняльно-історичним вивченням релігій народів культурних, тобто тих, які мають свою історію. Дехто предмет порівняльного релігієзнавства зводить до дослідження сутності релігії та її проявів.

Саме співставлення різних релігій дає можливість віднайти їх спільну основу, історію розвитку, наступність і взаємовплив. Порівняльне релігієзнавство дає матеріал для класифікацій релігій, з'ясування тенденцій їх розвитку. Зразками таких класифікацій є порівняльний аналіз різних конфесій, проведений відомими дослідниками релігій Гегелем, Тіле, Тойнбі та ін.

Наш час – час актуалізації присутності релігійного чинника в різних сферах суспільного життя. Образно можна сказати, що релігія виходить за межі своєї сутності. Водночас спостерігається поліконфесіоналізація релігійного життя, урізноманітнення форм міжконфесійних і міжцерковних відносин. У зв'язку з цим науковці стали більше приділяти уваги питанням свободи буття релігії в суспільстві, державно-церковним відносинам, їх правовому обґрунтуванню. Конститується ще одна релігієзнавча дисципліна. Назвемо її за аналогією право або правознавство релігії. Виокремлюються також політологія релігії, географія релігії, практичне релігієзнавство.

4. Категорії, принципи і риси академічного релігієзнавства.
Категорії – це такі універсальні форми мислення і свідомості, які відображають всезагальну визначеність і сутність релігійного феномену в цілісності його відношень і суспільно-історичних та соціокультурних зв'язків. Предметним полем категорій релігії є основні й загальні схеми природи, сутності і сенсу релігії як специфічного практично-духовного способу входження людини в світ. В розвинутих релігіях категорії відіграють роль граничних визначень, вузлових пунктів, структурних елементів і принципів побудови мислительного процесу.

Оскільки релігієзнавство вивчає власні якості релігії і ті позарелігійні визначеності, що зумовлюють її виникнення відтворення й функціонування, то в ньому виділяються два великі розділи категорій, які можна означити як

"самі про себе" та "про умови існування". Вони, відповідно, можуть бути репрезентовані категоріями "віра релігійна", "святе", "благодать Божа", "надприродне" тощо, а також "буттійна основа релігії", "суб'єкт-об'єктне релігійне відношення", "релігійне виконання" та ін. Осібний розділ релігієзнавства становлять категорії вільнодумного плану -- "безрелігійність", "атеїзм", "скептицизм щодо релігії", "секуляризація" тощо.

У дисциплінарному відношенні серед категорій релігієзнавства розрізняються форми філософського, соціологічного, психологічного, історіософського, історичного, етнічного планів. Кожній з груп властиві зв'язки і відношення сурядності, підрядності, антиномізму та ін., як-от (відповідно): "релігійне відображення" - "релігійне виконання"; "надприродне" - його "історичні типи" (чутево-надчуттєвий, демоністичний, теїстичний); "сакралізація" - "секуляризація" тощо. Окрему групу відношень становлять категорії "релігійно-релігієзнавчого" різночитання ("святе" -- "надприродне") та категорії особливо широкого змісту - сакрального ("благодать Божа" і т.п.) і релігієзнавчого ("релігійне уособлення" і т.п.). На даний час проблема категорій релігієзнавства, їх визначення і співвідношення ще не є достатньо науково осмисленою, а відтак має багато часто протилежних суджень.

Принципи релігієзнавчого пізнання - це такі гносеологічні феномени, які є логічним синтезом тривалого релігієзнавчого процесу і водночас гарантом при їх слугуванні для наукової обґрунтованості, доказовості й актуальності релігієзнавчого пошуку. Релігієзнавство утримує в своїй структурі принципи, які виступають вихідним пунктом розвитку всієї його дисциплінарної системи знань. Кожний з вихідних її принципів - об'єктивності, історизму, загальнолюдськості та ін. - включає в себе певну логічно і змістовно взаємопов'язану сукупність похідних від них принципів. Так, "блок об'єктивності" розкривається принципами відкритості, позаконфесійності, плюралізму, цілісності; "блок історизму" виявляє себе через принципи конкретності, розвитку, актуалізму, конфесійності, етнічності.

Сучасне світське релігієзнавство загалом характеризує **низка рис**. Насамперед йому притаманний світоглядний плюралізм, чого не має теологія. Дослідження релігійних феноменів ведеться ним з точки зору різних світоглядних установок за відсутності будь-якої упередженості щодо релігії. Це релігієзнавство є позаконфесійним, що виключає односторонність оцінок і водночас гарантує включення до об'єкта дослідження широкої палітри конфесій, вивчення як трансцендентних, так і світських та громадянських релігій. Академічне релігієзнавство є відкритим. Воно виходить за межі традиційних релігійних комплексів, аналізує прояви неорелігій, з'ясовує їх сутність. Вивчення релігійних явищ сучасним релігієзнавством характеризує системність, бо ж релігія – складний духовно-практичний феномен, кожний з елементів його внутрішньої і зовнішньої структури не має залишатися поза увагою науковців.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Академічне релігієзнавство. Підручник за ред. А.Колодного. –К., 2000.-
Теми 1, 2, 3.

Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. – К., 1996.

Колодний А.М. Релігієзнавство: предмет, структура і риси // Наукові
записки НаУКМА. – Том 1: Філософія і соціологія.- К., 1996.

Классики мирового религиоведения. – М., 1998.

Яблоков И.И. Религиоведение.- М., 2001.

Угринович Д.М. Введение в религиоведение.-М., 1985.

Кимелев Ю.Н. Философия религии. – М., 1998.

Религиоведение. Хрестоматия. – М., 2000.

Религиоведение. Хрестоматия. – Минск, 2000.

ЗАВДАННЯ І ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- В чому відмінність об'єкту і предмету релігієзнавства?
- Чому тяжко визначитися в об'єкті релігієзнавства?
- Назвіть дисциплінарні системи релігієзнавства. В чому особливість кожної з них?
- Чим відрізняється академічне релігієзнавство від богословського?
- Назвіть основні принципи академічного релігієзнавства. Які риси характеризують його?

Тема II. РЕЛІГІЯ В ЇЇ СУТНОСТІ, СТРУКТУРІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ

1. Сутнісні особливості релігії. 2. Структура релігії.
3. Функціональність релігії. 4. Релігія як суспільно-історичне явище.

1. Сутнісні особливості релігії. Багатоманіття типів, форм і функцій релігії, як історичних, так і сучасних, робить практично неможливим коротке і однозначне її визначення. В сучасному релігієзнавстві їх нараховують більше трьохсот. У своїх спробах визначитися в природі релігії дослідники частіше всього звертаються до латинського слова **religare** (пов'язувати, зв'язувати). Перевага віддається його етимології, а тому релігія постає як засіб зв'язку людини з Богом в служінні йому. Релігія – це духовний феномен, який виражає не лише віру людини в існування надприродного Начала, що є джерелом буття всього існуючого, а й виступає для неї засобом спілкування з ним, входження в його світ.

Витоки релігії знаходять відмінне витлумачення в дослідників різних світоглядних орієнтацій. Для матеріалістів вона є продуктом фантазії, що виник із прагнення людини з'ясувати ті зовнішні сили - природні чи соціальні, які панують над нею в її повсякденному житті. Розвивалася вона від фетишистських й анімістичних уявлень до демонологічних вірувань, політеїзму і монотеїзму. Але при такому ході мислення надприродне виступає не більш як ідея, тобто щось абстраговане від світу. Відтак заперечується реальна наявність в бутті як людей, так і всього Всесвіту якогось Вищого Начала, Абсолютної Реальності, що лежить за світом явищ, утримує світовий процес, пов'язує всі його ланки й відкривається кожному через якесь внутрішнє відчуття його присутності, особливе переживання Священного. Саме з останнім, а воно виражається в різній містичній сприйманності і відмінних рівнях Богопізнання, пов'язане історичне різноманіття релігій, етапи їх розвитку й форми їх вияву.

Особливістю релігії є те, що в ній відображаються не якісь зовнішні щодо людини сили, а такий її особистісний стан, який можна назвати станом самовизначення у світі, здобуття людиною самої себе. Будь-яку релігійну систему характеризує віра в трансцендентне і система зв'язків з ним. З огляду на це, особливістю релігії (і тут ми ще раз повторимося з думками першої теми) є те, що вона виступає не у формі когнітивного, а в ролі засобу позалогічного освоєння людиною своєї причетності до процесів, що відбуваються у Всесвіті, знаходяться під впливом якихось Вищих Сил і не піддаються логічному аналізу. Але головна суть релігії не в тому, що вона дає можливість людині усвідомити свою причетність до Всесвіту, а в тому, що служить засобом самовизначення її у світі на основі відчуття наявності в собі якогось надприродного начала і віри в можливість свого прилучення до Вищої Сутності не з допомогою рацію чи якоїсь обрядової дії, а через містичну інтуїцію, т.зв. ейдетичне бачення.

В релігії людина усвідомлює своє ставлення до світу насамперед через відношення до свого роду межових основ особистого буття. В ній природні й історичні об'єкти одержують роль знаків людських символів і ціннісних орієнтирів, а людина здобуває можливість відчувати свою причетність до всесвітніх процесів, що є продуктом дії якихось незбагнених, реально існуючих Вищих Сил. Релігійні символи, хоч вони й мають людське походження, завжди виходять за межі цього буття і виконують в житті людини свої функції саме завдяки тій "вісті", яку вони несуть. Ці символи дають можливість людині через інтуїтивне прозріння відчувати реальну присутність у своєму особистому житті, бутті всіх людей і всьому Всесвіті якогось Вищого Начала, Вищої Премудрості, Вселенського Розуму, що спрямовує і робить осмисленим як існування Всесвіту, так і її власне існування. Релігія не є відображенням якоїсь гостевості чи випадковості буття людини в світі, відходу її від нього, а навпаки - підтвердженням її входження в світ, самоусвідомлення себе як його невід'ємної часточки. Саме тому вона не забирає, а утверджує в людині людське.

Проте у своєму функціонуванні релігія виходить за межі свого індивідуального буття. Вона піддається доктринальній і обрядово-культовій (символічній) інтерпретації, входить у різні сфери людської життєдіяльності, сакралізуючи їх. Все це засвідчує обмеженість вузького розуміння її як релігійного досвіду особи – безпосереднього переживання людиною Бога, виводить на широке осягнення релігії у всьому обсязі її функціональності.

Найбільш істотним в релігійній свідомості є віра в надприродне і поклоніння йому. **Надприродне** – це гносеологічна ознака образів богів, духів, душ тощо, а також сакральних зв'язків і властивостей реальних предметів і явищ. В релігії надприродне є увіруванням і явлюванням в культовій практиці, уособлюванням, наділенням рисами субстанційності та розумінням предмета віри як такого, що справляє визначальний вплив на людину і природу. Відомі три основні історичні типи уявлень про надприродне: "чуттєво-надчуттєвий", демоністичний і теїстичний. Для першого, найдавнішого типу характерні уявлення про зрощеність надприродного з тілесним, його індивідуальність, зооморфність, обмеженість сфери впливу та притаманність йому орудної функції; для другого -- уявлення про безплотність предмета віри - духа, розширення сфер його впливу, можливість його переселення і перевтілення, поява ознак творильності; для третього - уявлення про надприродне як довершену й абсолютну особу з іманентною їй деміургічною функцією розпорядника і творця природних і суспільних явищ. Віра в надприродне виражається в трьох формах – вірі в надприродні істоти (духи, святі, боги тощо), вірі в надприродні властивості якихось реальних предметів (напр., талісман. Хрест, ікона тощо), вірі в надприродні зв'язки (розсипалася сіль – до нещастя,

Важливою категорією релігійної свідомості є **святе**. Воно характеризує віру в найвищу визначеність цінностей у їх трансцендентному вимірі як абсолютну довершеність і передвічну благодатність. Поняття святе - порівняно пізній феномен розвитку релігії. Хоча своїми коренями він сягає ранніх релігійних вірувань, але пов'язаний головним чином з монотеїстичними уявленнями про надприродне, з його деміургічною функцією. В ідеї святого знаходить релігійний вираз оцінка соціокультурних цінностей, виповнювальне усвідомлення й переживання індивідом сенсу свого буття, символізація належного як досконалішого й вищого. Віра в святе відіграє роль морального регулятора взаємин особи й суспільства. В академічному релігієзнавстві уявлення про святе характеризуються атрибутивними рисами надприродного, Бога.

Окрім трансцендентних релігій є ще й релігії світські, які також має вивчати релігієзнавство. **Світські релігії** - це наділення надприродними властивостями особи, нації, певної суспільної інституції (держави, наприклад) тощо. За своїм характером світські релігії є соціоцентричними, бо ж вони зосереджені на сакралізації об'єктів земного походження. Вшанування небесних Богів ці релігії підмінюють поклонінням богам земним. Так, у марксизмі-ленінізмі роль Святого Письма виконували праці його класиків,

Св. Переказів - мемуари знаних більшовиків, вселенських соборів - партійні з'їзди, ікон - портрети вождів; були свої таїнства й не обійшлося без сектантства.

2. Структура релігії - поняття, яке фіксує складність релігії як соціального та духовного явища. Структурні елементи релігії чітко виокремлюються при розгляді її сутності, природи, місця і ролі в суспільно-історичній дійсності, особистому житті. В структурі релігії виокремлюють дві сторони (сфери) - духовну (релігійна свідомість, релігійна психологія) та практичну (культова діяльність, релігійні організації, релігійні відношення). Духовний елемент у структурі релігії тісно пов'язаний з практичним. Всі елементи релігійної системи взаємопов'язані між собою, утворюють цілісний комплекс.

В переважній більшості випадків релігійність особистості формується на основі вже історично сформованих релігійних систем, до яких входить їх усталене віровчення, його обрядове вираження й певним чином організаційно оформлене певне конфесійне життя. Все це прийнято називати суспільним життям релігій.

Розглянемо тепер коротко специфіку елементів релігійного комплексу. Визначальним елементом тут постає **релігійна свідомість** – спосіб відношення віруючого до світу через систему поглядів і почуттів, смисл і значення яких становить віра в надприродне.

Релігійні погляди основним своїм об'єктом мають людину – її долю, призначення, смисложиттєві орієнтації, її сучасне і майбутнє, питання добра і зла, смерті і безсмертя. Вони існують у формі уявлень, понять і суджень, що пронизані конфесійно оформленою вірою в надприродне. В релігії надприродне є увіруванням і явлюванням в культовій практиці, уособлюванням, наділенням рисами субстанційності та розумінням предмета віри як такого, що виявляє визначальний вплив на людину і світ.

Важливими ознаками релігійної свідомості є її образність, символічність, діалогічність, глибока інтимність, складне й суперечливе поєднання ілюзорного і реалістичного, емоційна насиченість, активний вплив на вольові стани особи і колективу віруючих.

В розвинутих конфесійних системах їх релігійне світорозуміння знаходить своє теоретичне оформлення у вигляді усталеного віровчення. Останнє претендує на стрункість, послідовність і навіть доказовість. Воно оформляється і розвивається богословами конфесій і знаходять свій завершений вигляд у їх релігійній літературі і насамперед в священних книгах релігій. Такими, зокрема, є “Авеста” (зороастризм), “Веди” (індуїзм), “Трипітака” (буддизм), “Біблія” (іудаїзм, християнство), “Коран” (іслам) та ін. **Теоретична релігійність** постає в ролі ідеології тоді, коли у своєму функціонуванні вона підпорядковується інтересам певних суспільних сил.

Окрім теоретичного, релігійні погляди мають ще й **буденний рівень**. Це, як правило, релігійні уявлення рядових віруючих, які не постають у формі

цілісної системи віровчення, а функціонують як неоформлені, розрізненні погляди і уявлення про об'єкт віри, про все те, що сприймається через призму релігійного світорозуміння.

Релігійна свідомість зароджується в первісних своїх формах у ранньородовому суспільстві, відбуває тривалий розвиток як складник синкретичного світорозуміння і світоставлення; еволюціонує в особний елемент свідомості й релігійного комплексу з виділенням індивіда з родового колективу і формуванням особистісних якостей людини в соціально-диференційованому суспільстві. Головною проблемою релігійної свідомості є проблема людини – її існування, смислу буття, життя і смерті, добра і зла, чеснот і тварності.

Найзагальніші погляди на світ і місце людини в ньому у світлі їх релігійного світосприймання оформляються в **релігійну картину світу**. Хоч вона й притаманна всім релігіям, проте в деталях розроблена в таких розвинутих релігійних системах, як іудаїзм, християнство, іслам. Характерними рисами цієї картини є визнання роздвоєності світу на потусторонній і посюсторонній, творення його надприродною силою і залежністю в розвитку від останньої, що постійно втручається в хід земних подій. Людина не може впливати на зміни в природі, а відтак втручатися у "справи господні". В релігійній картині світу останній поділяється на природний і надприродний, земний і небесний при абсолютному пануванні останнього над першим. Картина ця антропоцентрична, оскільки розглядає людину вінцем Божого творіння, а все існуюче – для нього створеним. Характерними рисами релігійної картини світу є креаціонізм і есхатологія.

Релігія має також і свій емоційний вияв. Це велике **різноманіття почуттів** – страх, любов, благоговіння тощо. Хоч вони і мають свій специфічний об'єкт зорієнтованості – світ надприродного, проте за своїм психофізіологічним змістом, характером емоційного відношення ці почуття нічим не відрізняються від звичайних. Вони не є також чимось вродженим, одвічним, а постають в ролі емоційного підґрунтя і засобу оформлення того світорозуміння, яке формує кожна людина на основі особистісного сприйняття світу надприродного. Релігійні почуття немовби доповнюють недостатню віроповчальну освіченість віруючого.

Складовим і неодмінним елементом будь-яких релігійних систем є сукупність прийнятих ними і закріплених в динамічному стереотипі особливих обрядових дій, вчинків, ритуалів, звичаїв, за допомогою яких віруюча людина прагне впливати на надприродні сили, прославляти їх або ж виражати свої почуття до них, що в своїй сукупності становить релігійний культ. **Релігійний культ** – це не лише форма ставлення віруючого до надприродного, зв'язку з ним, а й форма відносин між віруючими, яка перетворює релігійний текст у факт соціального спілкування, засіб своєрідного опредмечення конфесійного віровчення, оприсутнення його змісту. Так, Ісус Христос в православних і католицьких храмах під час Різдва і Пасхи щороку народжується і помирає.

Культ – це мова релігії. Всі його складові – предмети, дії, співи – мають певне символічне значення і віроповчальний зміст. Якщо у віроповчальному

елементі різні конфесії мають багато спільного, то в їх культових системах щонайбільше виражається їх своєрідність і відмінність.

Складною є система обрядових дій в сучасних світових релігіях. Центральне місце в ній належить богослужінню. Релігійна обрядовість є найбільш консервативним елементом будь-якого релігійного комплексу. Вона детермінована релігійними переконаннями, почуттями, нормами, приписами, установками церкви. Окрім культової діяльності як сукупності релігійних дій, пов'язаних з відношенням до надприродного (молитви, богослужіння, таїнства, обрядові, ритуальні, магичні дії, каяття, жертвопринесення), є ще й позакультова релігійна діяльність. Це - сукупність релігійно обумовлених дій віруючих, релігійних інститутів, спрямованих на задоволення духовних та практичних потреб функціонування релігійних організацій

Помітне місце в релігійному комплексі будь-якої конфесії займають різні **релігійні організації**. Вони постають як специфічні форми поєднання віруючих за віроповчальним або віросповідним принципом. Релігійні організації виникають насамперед на основі спільних інтересів, потреб, прагнень послідовників певних віросповідань. Цілісність і єдність їх забезпечується сумісним визнанням, як свого, змісту певного віровчення, його культового оформлення, прийняттям певних принципів, правил, розподілу ролей, організаційного співжиття.

3. Функціональність релігії. Розкриття функціональної ролі релігії – це виявлення тих суспільних та індивідуальних потреб, які вона задовольняє. Способи такого задоволення позначають поняттям функції релігії. Водночас цим поняттям визначають також форми, способи і напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, людські спільноти, особистість. Обсяг, ступінь функціонального впливу релігії на соціум, людину визначають рівень її престижу, вказують на її соціальну значимість, місце в суспільстві. Функції релігії, її роль і місце в тому чи іншому суспільстві історично і соціально обумовлені. Релігієзнавці виділяють цілу систему функцій релігії.

Той факт, що релігія постає в ролі засобу самовираження людини в світі, засвідчує функціонування її насамперед як **світоглядного явища**. Саме релігія, на думку М.Булгакова, розкриває суб'єкту сенс життя, відповідає на його основні, життєзначимі питання, що стосуються його відносин із світом. Як світогляд, релігія дає віруючій людині певний набір символів, понять і категорій, в межах яких вона визначає своє ставлення до довкілля, свою життєдіяльність.

Виповнювальна (компенсаційна) функція релігії виявляється в тому, що віра в надприродне компенсує людині те, чого вона не може добитися реальними способами із-за своєї немочі. Вона постає як процес зняття в трансцендентному вимірі життєво важливих суперечностей і проблем людського буття й в такий спосіб наповнює оптимістичним змістом сенс життя людини. В світі релігії віруючий одержує емоційну втіху і надію на краще при зустрічі з якоюсь небезпекою чи ж з невизначеністю свого

майбуття. Виповнювальна функція релігії абсолютизувалася марксизмом в його відомій формулі “релігія є опіум для народу”.

Забезпечуючи людину можливістю спільнотного життя чи то в громаді, а чи ж в церкві в цілому, релігія тим самим відіграє **інтегративну функцію**. Інтеграція віруючих відбувається не лише на основі спільності віри, а й на основі великого різноманіття спільної діяльності. Виявом інтегративних дій релігії є національні церкви українського народу, серед яких УПЦ Київського Патріархату, УАПЦ, УГКЦ. Близькою до інтегративної є **комунікативна функція релігії**. Завдяки широкій функціональності релігія постає формальною основою зв'язку між людьми, які належать до одного віросповідання. Важливою функцією релігії є **регулятивна**. Будь-яка релігія створює свою систему норм і цінностей, приписів і заборон, що регламентують поведінку людини, задають їй певні типи. Згадаймо принагідно Декалог Мойсеїв чи заповіді блаженства Ісуса Христа.

Соціальні функції релігії не співпадають із соціальними функціями релігійних організацій. Протягом всієї історії останні виконували помітну легітимуючу (узаконюючи певні суспільні порядки) й культурно-трансляуючу функції.

Процес функціонального впливу релігії, релігійних організацій на суспільство характеризують поняття **сакралізація і секуляризація**. Якщо перше з них відображає процес розширення простору і сфер функціонування релігії, то друге – характеризує звуження її впливів, звільнення життєдіяльності людей від релігійно-церковного санкціонування.

4. Релігія як суспільно-історичне явище. Як певна знакова система, релігія не залишається незмінною. Кожний етап її розвитку є продуктом певної суспільної епохи. Змінюються не лише зовнішні вияви релігії – обряд та організація, а й переоцінюються, навіть змінюються, її віроповчальні системи. Факт того, що релігія є **суспільним явищем**, засвідчує її існування лише в людській спільноті, взаємодія з різними суспільними структурами, її тісне, а то й органічне включення в систему духовного життя суспільства, виконання нею суспільно значимих функцій тощо.

Складних метаморфоз зазнала релігія за часи своєї історії. Про **історичність релігії** свідчить наступне: поява її на певному етапі людської історії (десь 40 тис. років тому в пізнього неандертальця, коли з'явилася можливість до абстрактних узагальнень); змінність релігійних систем з успадкуванням ними в тій чи іншій формі минулого релігійного “матеріалу”; наявність в релігійних вченнях передісторичного змісту, тобто того, що своєю появою зумовлене такими суспільними умовам, які залишилися в минулому, та інше.

Не станемо тут відтворювати ті **концепції природи релігії**, які існували до появи релігієзнавства як окремої сфери гуманітарного знання, бо ж це є об'ємне завдання. Кожний філософ вважав за свій обов'язок висловити своє бачення релігійного феномену. Розглянемо лише коротко ті концепції появи і становлення релігії як духовного явища, які склалися в другій половині XIX і

в ХХ століттях. Теоретики різних шкіл прагнули з'ясувати процес виникнення релігійних уявлень на основі здобутків певної сфери наукового знання, використання до аналізу релігійного феномену порівняльного, історичного, лінгвістичного та інших методів пізнання. Так, представники міфологічної школи (брати Грімм, М.Мюллер, О.Афанасьєв, О.Потебня та ін.) виводили релігійні вірування із прагнення людини з'ясувати природу небесних явищ, уособлення і обоготворення їх. Анімістична школа (Е.Тейлор, Г.Спенсер та ін.) появу релігії виводить із прагнення людини розкрити особливість таких своїх станів як сон, непритомність, галюцинація і, нарешті, смерть. На основі цього виникає віра в душу-двійника. Прамонотеїстична теорія (Е.Ленг, В.Шмідт та ін.) обстоювали давність віри в Бога-Творця і вторинний щодо неї характер політеїстичних уявлень, які з'явилися пізніше з метою якогось пояснення природних стихій, загадок довкілля. Ідея первинності єдиногобожжя фактично знімає питання про еволюцію релігійного феномена, обмежує його виключно іманентними зв'язками й не має історико-культурного вираження.

Послідовники преанімістичної концепції (Дж.Фрезер, Р.Маретт, В.Богораз та ін.) вихідним етапом становлення релігійної віри вважали віру в магічну силу самої людини, всезагальну одухотвореність природи. Аніматична концепція (В.Вундт, Л.Штернберг) віру в душу (анімізм) ставила на третю сходинку. На другій була віра в духів, а на першій - уособлена жива природа всього довкілля, "тілесна душа". Соціологічне вчення про релігію (Е.Дюркгейм, Л.Леві-Брюль) виходило із поняття колективних уявлень, з'ясовувало релігію законами "дологічного мислення", зокрема законом співпричетності. Прагматичний напрямок (Д.Дьюї, У.Джемс) виводив релігію із зручності саме такого пояснення світу, корисності його. Феноменологізм як концепція (М.Еліаде, Ван дер Леєр та ін.) виступає за дослідження ахронної сутності "релігії в собі", утверджує думку про позаісторичний характер релігії, оскільки їй притаманна "сокровенна сутність".

Прихильники марксистської концепції релігії розглядають її як наслідок теоретичного осмислення боротьби людини за панування над природними і суспільними силами, боротьби трудящих проти економічного і духовного гніту. Основою марксистської концепції релігії вважається розкриття змісту соціальних коренів релігії як вирішальної умови з причин її виникнення і розвитку. Відтак релігія - не результат неосвіченості чи продуманого обману (хоч це абсолютно не виключається), а насамперед продукт рабської залежності людини від природних і суспільних сил, які панують над нею.

Існують ще й інші концепції суті, походження та історії релігії. Не станемо тут детально аналізувати кожен з них в деталях. Всі вони мають своє раціональне зерно, але водночас містять і однобічний підхід до природи релігії. Багатоманіття цих концепцій свідчить не лише про складність феномену релігії, а й недосконалість ретроспективних методів у пізнанні явищ глибокої давнини.

Еволюцію релігійних вірувань можна вивчати в різних аспектах. Все залежить від того, який чинник кладеться в основу виділення етапів її змін. Якщо в основу етапізації покласти основну ознаку релігії – віру в

надприродне, то при цьому чітко виділяються шість етапів її розвитку. Першим з них буде етап **аніматизму** (від лат. animatus - живий). Це такий етап, коли відбувається перенесення психічних властивостей людей на природу, ставлення до неї як до живої істоти, оживлення її. Проте аніматизм хоч і є хибним світорозумінням, але ще не є релігією. Світ тут не роздвоюється, а лише уособлюється. Знаючи більше всього саму себе, людина свої властивості переносить на довкілля. При цьому відсутня віра в надприродне.

Наступним етапом у розвитку людського світорозуміння буде **фетишизм** - така форма найдавніших вірувань, яка виявлялася у мисленно-фантазійному наділенні деяких предметів неживої природи "чуттєво-надчуттєвими" якостями. В ролі фетишів виступали частіше всього такі природні об'єкти, які виявляли в чомусь свою незвичність або були надто значимі в житті первісної людини і приносили їй добро.

Анімізм (від лат. anima - душа) - форма найдавніших вірувань, пов'язаних з уявленнями про існування в тілі людини її двійника - душі, від якої, ніби, залежить саме життя особи, її фізіологічний і психологічний стани.

Ще зовсім не обізнані з власною природою, зокрема природою сну і сновидінь, непритомності, смерті, відображенням у воді тощо, люди вірили, що від душі залежать їхні стани - життя і смерті, сну і неспання, здоров'я й недуги. Власне з анімізму і починають розвиватися й ускладнюються релігійні вірування. З'являється анімізм на етапі пізнього неандертальця, цебто десь 40 тис.років тому. На цьому етапі розвитку людського світорозуміння з'являється різноманіття форм первісних вірувань (**тотемізм** - форма найдавніших вірувань, пов'язаних з уявленнями про надприродні кровні зв'язки даного роду чи племені з певним видом рослин, тварин, рідше – просто деяких предметів природи; **магія** - віра здатність людини шляхом використання різних чаклунських дійств впливати через душ-двійників на навколишній світ; **шаманство** - віра у можливість спілкування людини з духами; **аграрні культи** - сукупність релігійно-магічних вірувань та обрядів, пов'язаних із землеробством й зорієнтованих на забезпечення і збереження врожаю шляхом звертання за допомогою до духів; **культ предків** - віра в збереження надприродного зв'язку між людьми та їх померлими предками).

Наступним етапом у розвитку віри в надприродне був етап **демонізму або політеїзму**, як його ще називають. Перехід до нього зумовлювало розширення пізнання і практичного освоєння людиною свого довкілля. Останнє переконувало її у відсутності якогось двійника-душі у будь-якого предмету і явища. Виникає уява про збірний образ духа-покровителя різних сфер світобудови, споріднених явищ і процесів довкілля (дух лісу, дух звірів тощо).

Дещо пізніше демоністичні вірування послужили первісним матеріалом для вироблення образів духів-богів - появи політеїзму (багатобожжя). З часом в пантеоні богів один виділився як головний. Так, серед давньогрецьких божеств ним став Зевс, в пантеоні києво-руських – Сварог. Цей бог керував і зумовлював всі сфери і предмети довкілля. Такі вірування прийнято називати

генотеїзмом. Від останніх, але це вже при наявності високого рівня абстрактного мислення і при виникненні державних утворень з монархічною формою правління, релігія розвивалася до свого **монотеїстичного етапу**, тобто появи віри в єдиного Бога.

Бог - верховна надприродна сутність, яка, згідно різних релігійних вчень, будучи наділеною вищим розумом, абсолютною досконалістю і всемогутністю, є творцем світу і детермінантом всього, що в ньому відбувається. Бог в монотеїстичних релігіях наділяється такими атрибутами, як духовність, самотність, незбагненність (непізнаваність), святість, всеблагість, вседосконалість, вічність, безмежність, всемогутність, всюдисутність, єдиність.

Вивчаючи релігію за рівнем відображення в ній етноконсолідації, виділяють родо-плем'яні, етнічні (державно-національні) та світові релігії.

Родо-плем'яні культу – це поняття для позначення у широкому розумінні всіх тих вірувань і обрядів, які виникли і побутували в умовах первісного суспільства. На етапі родоплем'яних відносин релігія виявлялася у поклонінні різного роду духам, яким спочатку надавалися зооморфні, а часом і антропоморфні риси. Формами первісної релігії виступали фетишизм, тотемізм, магія та ін. Для плем'яних культів характерним є збереження найбільш архаїчних форм сакралізації вождів, культ предків, тотемістичні уявлення. Родо-плем'яні вірування існували, як правило, у формі системи обрядових дійств. Частіше всього розпорядником цих дійств виступав вождь роду чи племені. Тут ще не відбулося виокремлення стану жреців, священнослужителів. Вірування ці, обрядові дійства передавалися в усній та імітативній формі як певна непорушна традиція.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Академічне релігієзнавство. Підручник за ред. А.Колодного.- К., 2000.-
Теми 3, 5, 6, 7, 8, 10.

Колодний А.М. Феномен релігії. – К., 1999.

Лобовик Б.А. Религиозное сознание и его особенности. – К., 1986.

Яблоков И.Н. Религиоведение. – М., 1998.

Классики мирового религиоведения. – М., 1998.

Токарев С. Ранние формы религии. – М., 1990.

Паскаль Б. Думки про релігію. – Львів, 1995.

Бодак В. Релігія і культура: взаємодія та взаємовплив. – Дрогобич, 2006.

Виговський Л. Функціональність релігії. – К.-Хм., 2004.

Религиоведение. Хрестоматия. – М., 2000.

Религиоведение. Хрестоматия. – Минск, 2000.

Религия и общество. Хрестоматия. – М., 1996.

ЗАВДАННЯ І ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- В чому полягає специфіка релігійного феномену?
- Які структурні елементи утворюють релігійний комплекс і в чому особливість кожного із них?
- Які суспільні функції виконує релігія?
- Розкрийте обмеженість марксистсько-ленінської оцінки релігії як опійного явища.
- Які концепції природи релігії наявні в релігієзнавстві?
- В чому сутність історичної природи релігії?
- Розкрийте особливості тих етапів, які у своєму розвитку пройшла релігія.

Тема III. ПРИРОДА І РІЗНОВИДИ ЕТНІЧНИХ РЕЛІГІЙ

1. Характерні риси етнічних релігій.

2. Етнічні релігії в їх історичному різноманітті.

1. Риси етнічних релігій. На зміну родо-плем'яним віруванням приходять етнічні релігії, які подеколи ще називають національними чи національно-державними. Обов'язковим історичним підґрунтям їх появи є наявність в суспільстві спільнот, породжених соціальною диференціацією, і консолідація їх у формі держави. Етнічні релігії – це такі релігійні вірування, які, як правило, охоплюють своїм впливом всі прошарки населення в межах однієї національної держави. Не всі народи пройшли етап етнічних релігій. Деякі з них сприйняли у свій світогляд якусь світову релігію, знаходячись ще на стадії родо-плем'яної. Так, більшість арабських народів і багато народів Африки не проходили стадію етнічних релігій і відразу прийняли якусь із світових.

У національних релігіях конфесійні й етнічні кордони, як правило, співпадають, хоча за певних умов і обставин їх прихильниками можуть бути особи інших національностей. Існуючи на конкретному етнічному ґрунті, вони тісно переплелися з елементами національної культури, традицій і звичаїв народів, що їх сповідували чи сповідують. Національні релігії справляють значний вплив на формування менталітету народу, регламентують поведінку і побут його представників, сприяють розвитку та збереженню відповідного етносу, перешкоджають його культурній і мовній асиміляції. Функціонуючи в межах певних етнічних визначеностей, релігія так тісно переплітається з ними, що можемо говорити про певний етноконфесійний синкретизм.

Витоки етноконфесійних утворень пов'язані з довготривалим існуванням релігій на ґрунті різних історичних типів спільностей людей, починаючи від первісних племен і закінчуючи сучасними розвинутими націями. Формування зв'язків між ними переростають в етноконфесійні

спільності, які є наслідком взаємодії певної релігії з елементами етносу. Під впливом етнічних і релігійних традицій у етноконфесійній спільноті складається відносно замкнутий тип її життєдіяльності, специфічні риси побуту. Для етноконфесійних утворень характерна висока ступінь ізоляції від інших етносів і релігій, яка підтримується заборонаю міжнаціональних і міжконфесійних шлюбів, ревним захистом своєї етнічної винятковості та істинності власної віри.

Етап етнічних релігій пов'язаний переважно із домінуванням політеїзму, а то й генотеїзму. На цьому етапі вже відбулося чітке відмежування каст жреців-служителів етнічного культу. Значно спрощуються, але вже оформляються у строгую систему дотримання обрядові дії, інших форм набирає жертвоприношення. Етнічні релігії мають письмову традицію, з'являються їх "священні тексти". Утверджується вчення про потойбічну відплату кожному за його земне життя.

Не всі етнічні релігії збереглися. Їх, як правило, витіснили світові релігії. Ті ж, що збереглися, зазнали значних трансформацій і не постають у своєму витоковому вигляді.

2. Етнічні релігії в їх історичному різноманітті. Характерною особливістю духовної історії різних народів світу є те, що вони на певних етапах своєї історії витворюють свою власну релігійну систему. Розглянемо коротко деякі з них.

Давньоіндійська релігія - сукупність релігійних поглядів та обрядів, що виникають у II тис. до н.е. в середовищі т.зв. індо-аріїв. У становленні цієї релігії виділяють ведичну та брахманську доби. Перша з них характеризується створенням Вед - священних книг, де описуються пантеон богів, важливі сторони ритуалу та обрядовості. Весь пантеон складається з 33 богів (хоча згадуються й інші числа), які діляться на земних, атмосферних та небесних. Важливе місце у цей період займають також різноманітні божества як уособлення абстрактних понять, напівбоги, міфологізовані діячі, ворожі сили. Головний сенс обрядовості - жертвоприношення (яджна) як вживання священного напою сома або принесення в жертву богам рослин, тварин, людей. Світ, за Ведами, створений або з води ворожими силами (девами і асурами), або з яйця богом Праджапаті чи Брахманом. Всесвіт складається з 5 елементів - води, землі, вогню, повітря, ефіру (акаша). Брахманська доба відзначається зміною ритуалу, створенням коментарів до Вед - брахманів та аран'як, а також релігійно-брахманів, поширюється явище аскези. Світ, згідно вчення цього періоду, керується загальними законами карми, якій підкоряються боги й люди. Панівною стає концепція реінкарнації (переселення душ) та необхідності звільнення від нескінченних змін своїх станів (сансара).

Джерелами вивчення давньоіндійської релігії, зокрема брахманізму, є: 1) чотири збірки Вед ("Рігведа", "Атхарваведа", "Самаведа", "Яджурведа"); 2) Брахмани - тексти-коментарі до відповідних Вед; 3) Аран'яки - тексти, пов'язані з Брахманами; 4) Упанішади - релігійно-філософські тексти періоду

брахманізму. Головний принцип світосприйняття брахманізму - обожнювання природи. Більшість богів пантеону Вед втілюють окремі природні явища та стихії. Ці боги поділяються на земних, атмосферних і небесних. Богам-девам протистоять демонічні істоти - асури, пані, даса та ін. Першоосновою світу і діючих в ньому законів, універсальним принципом Всесвіту, якому підкоряються боги і люди, є Ріта. Йому протистоїть принцип Анріта - безладдя, хаос, відсутність істини. Пізніше в брахманізмі Ріта дасть поштовх до появи концепції карми і дхарми.

Привілейованим станом в давньоіндійському суспільстві були жреці-брахмани. Спочатку основна їх функція складалась з виконання обрядів та промовляння або співання молитов. Але з розвитком релігійного мислення вони монополізують практично всі сфери життя суспільства. З цього часу в брахманізмі починається перехід від багатопланового пантеону Рігведи, в якому був відсутній центральний, об'єднуючий образ, до системи, зафіксованої в Упанішадах, яка зводила всі прояви буття до безособового космічного абсолюту – Брахману.

Поява в VI ст. до н.е. таких релігійних систем, як буддизм і джайнізм, призвело до ослаблення брахманізму і поставило перед ним завдання реформації. Наслідком цієї реформації була поява наприкінці 1 тис. до н.е. індуїзму.

Індуїзм в його класичному вигляді сформувався в середині I тисячоліття н.е. внаслідок еволюції і злиття ведичної і брахманістської традицій. В основу його віровчення покладено релігійні і філософські ідеї брахманізму (дхарма, карма, сансара, мокша, реінкарнація). Серед розмаїття богів в індуїзмі найбільш поширеними і шанованими є Брахма, Вішну і Шива. Вони складають "тримурті" - тріаду головних індійських богів і уособлюють три основні функції - творчу, охоронну і руйнівну. Сьогодні самостійний культ Брахми майже відсутній. Перевага віддається богам Вішну і Шиві, які доступні і близькі рядовим віруючим. Шанувальники цих богів - вішнуїти (вайшнави) та шиваїти складають дві основні групи індуїстів. Бог Вішну з'являється в багатьох образах і приймає десятки різних імен. Восьмим втіленням (аватарою) Вішну був Крішна, дев'ятим - Будда, прихід десятої аватари - Калкі лише очікується. Шива поєднує в собі протилежні, але злиті між собою риси: він водночас і носій смерті, і переможець її, він знищує і дарує життя. В індуїзмі популярний культ богинь, які виступають у ролі дружин основних богів. Крім того, кожний індуїст обирає для поклоніння особистого бога серед трьох тисяч існуючих.

Культова практика індуїзму така ж різноманітна, як і саме вчення. Але спільним є визнання трьох шляхів (марги) вшанування Бога, наближення до нього і спасіння: кармамарга (праведне життя у відповідності до релігійних настанов), джнянамарга (правильне пізнання Бога через філософствування і роздуми), бхактімарга (наближення до Бога через безмежну любов до нього). Всі об'єкти пошанування в індуїзмі - священні камені, рослини, тварини, Боги

- мають свої храми, часовні, вівтарі, яких в Індії тисячі різних культурних традицій, архітектурних форм.

В індуїзмі відсутня єдина церковна організація. Його функціонування забезпечується інститутом жрецтва, високий авторитет якого зберігається й досі. Храмові жреці відправляють культ в храмах, місцях масових молінь, домашні - наглядають за релігійним життям у родині. Індуїстів нині у світі біля мільярда. Його сповідує 85 % населення Індії, він поширений у Пакистані, Малайзії, Шрі-Ланці, Непалі, Бангладеш, ряді країн Африки. Є прихильники і серед європейців та американців, які сповідують його найчастіше в реформованих чи модернізованих варіантах. В Україні неоіндуїзм репрезентують громади Товариства Свідомості Крішні, Ошо Раджніша, Саї-Баби, Шрі-Чінмоя, Товариства Всесвітньої Чистої релігії та ін.

Давньоєгипетська релігія як політеїстична система вірувань і культів сформувалась у VI-IV ст. до н.е. У кожній області (номі) Єгипту були свої пантеони та культи богів, втілених у небесних світилах, камінні, деревах, звірях, птахів, зміях і т.д. Пізніше місцеві божества групуються у вигляді тріад начолі з богом-деміургом (фіванська тріада - бог сонця Амон, його дружина Мут - богиня неба, їхній син Хнсу - бог місяця; мемфіська - Птах, його дружина Сехмет - богиня війни, їхній син Нефертум - бог рослинності і т.д.). Велику роль у давньоєгипетській релігії відігравали уявлення про загробне життя як безпосереднє продовження земного, але тільки в могилі. З часом виникають уявлення про те, що душі (ба) померлих подорожують по світу тощо. Характерною рисою цієї релігії є обожнювання тварин. До найбільш шанованих тварин - втілення різних богів - відносились: бик (Апіс, Мневіс та інші), корова (Хатор, Ісіда), баран (Амон, Хнум), змія, крокодил (Себек), кішка (Баст), сокіл (Гор), ібіс (Тот) і т.д. За уявленнями стародавніх єгиптян, світ спочатку мав вигляд хаосу, був водною безоднею, з якої вийшли боги, що створили землю, небо, людей тварин і рослини. Тут на перше місце бога-деміурга виступає сонце. Традицією давньоєгипетської релігії було обожнювання фараонів, які бачились як "служителі Гора", що впливало на династичність царювання.

Давньоіранську релігію називають ще зороастризмом (подеколи – парсизмом). Ця дуалістична релігія виникла в X-VII ст.ст. до н.е. й поширилась в Середній Азії та Азербайджані. Її засновником вважають пророка Заратустру (Зороастра), якому приписують створення священної книги Авести і об'єднання основних релігійних уявлень стародавніх персів. Основна ідея цієї релігії - визнання боротьби двох існуючих сил - Ахурамазди (уособлює світло, добро, істину і життя) і Анхра-Майнью (темрява, зло, омана і смерть). Ареною боротьби цих сил є світ. В ній беруть участь і люди, які володіють свободою вибору. Зусилля прибічників Ахурамазди повинні привести зрештою до перемоги світла і добра. Праведним життям, вартим спасіння, в зороастризмі вважалося примноження матеріальних благ за допомогою землекористування. Культ зороастризму зводиться до визнання безсмертя душі, загробного життя і кінця світу, вшанування священного вогню, якому присвячувались храми (вогонь

розглядається ними як "очищаюча сила"). В наш час ця релігія збереглась у парсів в м.Бомбеї (Індія) та у вогнепоклонників в Ірані.

Давньогрецька релігія - система політеїстичних вірувань і культів племен та народів Стародавньої Греції, що з'явилися і оформилися в період виникнення й розвитку рабовласницького суспільства. Характерними особливостями цієї релігії були уособлення й одушевлення явищ природи (аніمالізм), пов'язані з ними людиноподібні боги та тлумачення їхньої поведінки за допомогою міфів. Все, що оточувало стародавніх греків, за їхніми уявленнями, було заселене божествами. Особливою шаною у давніх греків користувалась годувальниця всього - Гея, що відображало вплив матріархату. За панування родової знаті дрібні місцеві божества були замінені олімпійськими божествами, ієрархію яких очолив Зевс - "батько людей і богів". Зевс втілював у релігійній формі риси патріархального владика: панував над небом, землею, морем і пеклом. Пантеон давньогрецьких богів описали Гомер (VIII ст. до н.е.) в "Іліаді" й "Одисеї" та Геосид (VII ст. до н.е.) у "Теогонії", тобто "Родоводі богів". На початку нової ери стара грецька віра все більше і більше поступається християнству, яке більше відповідало вимогам часу і духовним потребам людей.

Давньоримська релігія значною мірою відображена у римській міфології, яка зазнала значного впливу грецької. З утворенням Римської держави боги (їх було близько 30) стали загальнодержавними, не пов'язаними з певною територією. Найвищим серед цих богів, що уособлював могутність Риму, вважався Юпітер. У Римі для всіх громадян був встановлений обов'язковий культ т.зв. трійці (Юпітера, Юнони й Мінерви). Перетворення Риму на середньоземноморську державу спричинило помітний вплив тут східних культур з культами їхніх богів, зокрема мітраїзму. Криза ж суспільного ладу в Римі на початку нової ери і особливо в III-V ст. н.е. викликала глибокі соціальні та світоглядні зміни в житті імперії, спричинила перехід величезних мас населення до християнства.

Китай презентують дві національні релігії – даосизм і конфуціанство.

Даосизм (кит. дао цзя - школа дао) виник у 2-ій пол. 1 тис. до н.е. Згідно з традицією, засновником його вважається Лао-цзи. Даосизм як релігія базується на вченні про дао (шлях, вічний, абсолютний і загальний закон спонтанного виникнення, розвитку і зникнення Всесвіту). В основі практики лежить принцип наслідування дао, який дістав назву у вей (недіяльності). Даосизм увібрав у себе магію, алхімію, лікування, демонологію та інші елементи народних культів та шаманських вірувань. Абсолютизація ідеї безсмертя стимулювала пошуки даосами різних способів продовження життя (цан шен) за допомогою сексотерапії, дієти, пневмотерапії тощо.

Пантеон даосизму налічує тисячі безсмертних духів, героїв місцевих культів та ін. істот. Цей пантеон очолювався спочатку трьома абстрактними містичними символами: Тай-чу, Тай-су, Тай-і, а за іншою версією - Тянь-і (небесний початок), Ді-і (земний початок) і Тай-і (вище єдине). В процесі розвитку даосизму і поглинення ним народних культів абстрактні категорії

цієї тріади були персоніфіковані в образах Лао-цзи, Хуань-ді і Пань-чу (іноді Тай-і).

Конфуціанство (власне жу цзя - "школа вчених книжників") - найбільш впливова релігійно-філософська течія Китаю. Заснована вона філософом Конфуцієм. Це є своєрідне етико-політичне вчення, в якому центральне місце посідають питання моральної природи людини, її життя в родині, суспільстві, державі. Важливе місце в своїй системі Конфуцій відвів концепції "Неба" і "небесного веління". "Небо" - це частина природи, але й вища духовна сила. Людина, обдарована "Небом" певними етичними якостями, повинна жити в злагоді з ними, з моральним законом (дао) й удосконалювати їх за допомогою навчання. Мета вдосконалення - досягнення рівня "благородного чоловіка" (цзюньцзи), який має 5 "шляхетних якостей": Жень (людяність), І (обов'язок), Лі (норми поведінки), Чжи (знання), Сінь (вірність). Ці якості мають базуватися на принципі Сяо - любові сина до своїх батьків. Після смерті Конфуція його течія поділилося на 8 шкіл.

Національною релігією японців є **синтоїзм** (японськ. синто - шлях богів). Вона сформувалася в VI-VII ст. на базі родо-плем'яних анімістичних культів і шаманства. Синтоїсти поклоняються сонму божеств й духів (камі), які, згідно їх уявлень, оживляють всю природу і здатні втілитися в будь-який предмет (спис, фігурку божества, дзеркало та ін.), що стає об'єктом поклоніння (сінтай - досл. "тіло бога"). Найважливішою серед божеств в синтоїзмі є сонячна богиня Аматерасу Омікамі. Головне в синтоїзмі - поклоніння численним камі, які спочатку були уособленням тварин і рослин, предметів і явищ природи, душ предків. Згідно синтоїзму, зв'язок між камі і людьми здійснюється через представника богині Сонця на Землі - імператора (мікадо), який вважається родоначальником усіх японців. Священною книгою синто є збірник легенд "Кодзікі".

Складовими частинами державного синтоїзму в Японії стали: тенноїзм - культ імператора (тенно) і його предків; династичний синтоїзм, тобто культ, що особливо вшановується імператорською сім'єю, яка нібито перебуває в родинних зв'язках з богами; храмовий синтоїзм - культ різних богів у храмах; домашній синтоїзм - культ богині Аматерасу з її кнотами в кожній "вірнопідданих" сім'ї.

Метою життя, згідно синтоїзму, є здійснення ідеалів предків. На відміну від буддизму, який одночасно визнають багато японців, що вбачають в ньому гарант свого потойбічного благополуччя, з синтоїзмом вони пов'язують свої надії на краще земне життя. З 1946 року синтоїзм в Японії відокремлено від держави. Формально був відкинутий культ імператора, хоч покійні імператори продовжують вшановуватися як "боги" і на їх честь в країні споруджено багато храмів.

Класичним зразком національної релігії є **іудаїзм**, поширений головним чином серед євреїв. Формування іудаїзму починається в II тис. до н.е. і відзначається, зрештою, розвитком принципово нової релігійної концепції - ідеї єдиного Бога-творця й володаря Всесвіту. Традиційну космогонічну міфологію давніх вірувань заступає вчення про створення світу творчою

волею Бога та історична епопея, у центрі якої - формування народу Ізраїлю і його завіт з Яхве - богом племені іуди, яке відіграло головну роль у формуванні давньоєврейської держави. В ній він перетворюється на загальнодержавний культ, а згодом - і культ єдиного Бога. Ці уявлення відтворені у П'ятикнижжі Мойсея (Торі), що письмово зафіксувало багатовікову еволюцію вірувань євреїв.

Важливий етап у розвитку іудаїзму пов'язаний з коментуванням його священної книги Біблії законовчителями, внаслідок чого було вироблено галаха - частина Талмуду, яка регламентувала життя єврея і стала найповнішим виразом його релігії. Наріжними засадами іудаїзму є: віра в єдиного, живого, всюдисущого, ненародженого, не вмираючого і не воскресаючого Бога; віра в месію, воскресіння мертвих; необхідність дотримуватися 613 заповідей (365 заборон і 248 установлень). Здійснив комплексне формулювання їх Маймонід. Емансипація європейського єврейства у новий час спричинила до різних реформ в іудаїзмі, виникнення реформістської, консервативної, реконструктивістської його течії. Згідно з даними ООН, у сучасному світі нараховується прибл. 14 млн. прибічників іудаїзму.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Академічне релігієзнавство. Підручник за ред. А Колодного.- К., 2000.

Тема 22.

Филипович Л.О. Етнологія релігії. – К., 2000.

Павленко Ю. Історія світових цивілізацій. – К., 1996.

Токарев С. Религии в истории человечества. – М., різні роки.

Малерб М. Религии человечества. – М.-СПб, 1997.

Васильев Л. История религий Востока. – М., 1999.

История религий. В 2-х т. – М., 2000.

ЗАВДАННЯ І ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Що виявляє специфіку етнічних релігій?
- Чим відрізняються етнічні релігії від родо-плем'яних?
- Охарактеризуйте різновиди етнічних релігій Індії, Китаю, інших країн.
- Розкрийте характерні особливості іудаїзму саме як етнічної релігії.

Тема IV. С В І Т О В І Р Е Л І Г І Ї

1. Характерні риси світових релігій. 2. Буддизм. 3. Іслам.

1. Характерні риси світових релігій. Світовими є релігії, які долають етнонаціональні обмеженості й постають доступними для сприйняття будь-якої людини. До них прийнято відносити буддизм, християнства та іслам. Якщо становлення національних релігій відображає процес утворення незалежних держав, яким ці релігії служили ідеологічним підґрунтям, то формування світових релігій відбувається за умов розбудови “світових імперій” як їх ідеологічне доповнення. На їх змісті позначилася специфіка способу життя народів великих географічних регіонів.

Особливістю світових релігій є те, що вони своєю появою нібито супроводжують значні історичні зміни в житті великих мас людей, переважно знаменують появу феодальних відносин. Так, буддизм виник в VI ст. до н.е. в Індії і країнах Центральної та Південно-Східної Азії, коли вони, відкидаючи кастовий устрій, переходили до класових відносин. Утвердження християнства пов’язане з політичним об’єднанням Середземномор’я під владою Римських імператорів. Іслам також з’явився в роки переходу арабських племен до феодальних відносин.

Характерною ознакою світових релігій є їх міжетнічний, космополітичний характер, оскільки вони гарантують спасіння незалежно від етнічної (національної) належності їх послідовників. Так, за новозавітними повчаннями християнином міг бути і грек, й іудей, і варвар, і скіф. Своєю п’ятидесятницею – посланництвом апостолів до різних країн і земель - Христос підтвердив можливість сприйняття істин його вчення всіма народами і на їх рідній мові.

Оскільки законсервовані національними релігіями складні обрядові форми заважали спілкуватися з іновірцями, навіть формували щодо них нетерпимість, то світові релігії на перших етапах свого становлення взагалі не прагнули до своєї специфічної обрядовості, а використовували в асимільованому вигляді обряди автохтонних народів. Так, своя обрядовість в християнстві почала формуватися лише з IV століття.

Особливістю світових релігій є також те, що вони визнають рівність перед Богом всіх людей, незалежно від їхнього соціального стану. Так, буддизм постав як протидія поділу індійського суспільства на касты, який санкціонував до нього індуїзм. Для буття християнином неважливо хто ти є – раб чи вільний. Так повчали новозавітні книги.

Світові релігії також актуалізують вчення про спасіння. І хоч воно в кожній з них має свою специфіку, але їх вчення переносять ідеали кращого життя із Землі на небо, в потойбіччя. Світові релігії характеризує те, що їх засновники приходять до людей як спасителі і як вісники благодаті для всього людства. "Ви світло світу, сіль землі", - повчало християнство.

Відтак світовість релігії засвідчується не кількістю її послідовників, значною територіальною поширеністю чи прагненням до своєрідного зняття, синкретизування всіх раніше існуючих значних конфесій, а тим, що вони слугують засобом віросповідного зв’язку людей незалежно від їхньої етнічної, мовної, соціальної, політичної самоідентифікації.

2. Б у д д и з м. Ця світова релігійна система виникла в VI-V ст. до н.е. в Індії і поширилась в Південній, Південно-Східній і Центральній Азії та на Далекому Сході. Є громади послідовників буддизму в Америці, Європі (в т.ч. і в Україні). Нині в світі близько 400 млн. буддистів (з них біля 1 млн.- ченці).

Засновник буддизму - царевич Сіддхартха Гаутама. Після свого "просвітлення" він став Буддою. Від цього епітету пішла назва релігійної системи. Будду ще називають Шак'ямуні (санскр. досл. "мудрець з племені Шак'я"). З точки зору буддистської міфології Сіддхартха Гаутама був останнім земним буддою, який проповідував дхарму. Шак'ямуні як засновник буддизму -- реальна історична особа, яка жила в Північній Індії. Є деякі розбіжності в датах його життя і смерті (560-480, 566-476, 563-473 до н.е.). В тибетській традиції виділяють 12 етапів життя Шак'ямуні: прийняття рішення народитися у світі людей; сходження з неба тушита; входження в лоно матері; народження; накопичення світських знань; життя в розвагах і насолодах; залишення палацу; аскетичні вправи; перемога над Марою; досягнення стану будди; проповідь дхарми; входження в нірвану. В махаяні образ Шак'ямуні має деякі специфічні риси. Так, вважається, що в світі з'явилося лише його нірманакая, в той час як самбхогакая залишилось на небі. Залежно від інтелекту слухачів Шак'ямуні проповідував різні дхарми. Індотибетська традиція махаяни вважає, що він зробив три т.зв. "повороти колеса дхарми". На першому етапі він проповідував хінаяну, потім - праджняпараміту і нарешті -- віджнянаваду (останні дві створюють махаяну). Шак'ямуні у віці 80 років пішов у повну нірвану (махапарінірвану).

Буддизм можна вивчати і як релігію, і як філософію, і як культурний комплекс, і як спосіб життя. Буддизм як релігія виникає на основі стародавніх релігійно-філософських вчень Індії. Основна його ідея ґрунтується на твердженні, що "життя є страждання" і що є "шлях до порятунку".

Характерною особливістю буддизму є його етико-практична спрямованість. Стрижень змісту цієї релігії становить проповідь Будди **"Про чотири благородні істини"**. Перша істина: "існує страждання". Його неодмінно і обов'язково зазнає будь-яка жива істота, а тому все життя є стражданням. Друга істина: "є причина страждання", а це наше "Его", у якого є бажання. Останні стимульовані невіглаством і приводять до дій, що створюють карму. Третя істина: "можна припинити страждання". Повне викорінення і добрих, і поганих бажань відповідає стану нірвани, коли людина перериває процес відродження. Четверта істина стверджує: "є шлях до припинення страждань". Цим шляхом є т.зв. "благородний восьмирічний шлях", який складається з вірного розуміння, вірного наміру, вірної мови, вірної поведінки, вірного життя, вірного зусилля, вірного відношення, вірного зосередження. Цей шлях у буддизмі дістав назву "серединного шляху". Розвиваючи ці істини, буддизм багато уваги приділяє розробці таких специфічних понять, як дгарма, карма, нірвана, дукха, шуньята, віджня та ін.

Буддизм прийнято поділяти на ряд течій, зокрема хінаяну ("мала колісниця"), махаяну ("велика колісниця"), ваджраяну ("алмазна колісниця").

Ці течії не є трьома етапами в розвитку буддизму. Швидше за все вони мали спільні витoki в первісному буддизмі безпосередньо, але потім розвивалися відносно самостійно. Письмово зафіксовані канони хінаяни і перші сутри махаяни з'являються майже одночасно (1 ст. до н.е.), а перші відомі тексти ваджраяни у III ст. н.е. Ці течії, розробляючи різні аспекти первісного буддизму, не відрізняються між собою в загальних принципах.

Хінаяна (санскр. -- "мала колісниця", або "вузький шлях" спасіння), як напрямок буддизму, оформився внаслідок розколу останнього в I ст.н.е. Визначальний акцент у вченні хінаяни робиться на особистому спасінні, на власних зусиллях віруючих для звільнення від уз сансари. Послідовники хінаяни відмовляються від всього мирського, вважають, що досягнути святості та нирвани можна лише через чернецтво, шляхом багатьох перероджень. Хінаяна як самостійна течія була поширена в основному в Східній Індії. З часом в ній з'явилися чужі для раннього буддизму релігійні явища - пишний культ, масове паломництво до "святих місць" тощо. Хінаяністи в традиціях раннього буддизму шанують Будду не як божество, а як людину - великого вчителя, що досягнув моральної самодосконалості шляхом праведного життя і споглядання. Послідовники хінаяни мешкають у Шрі-Ланці, Південно-Східній Азії.

Махаяна (від санскр., досл. "велика колісниця") -- течія в буддизмі, яка дістала поширення в Тибеті, Монголії і країнах Далекого Сходу. Всі основні концепції махаяни вже існували в ранньому буддизмі. Від хінаяни махаяна відрізняється більшою релігійністю. Якщо метою хінаяни є досягнення особистого спасіння, то метою махаяни є досягнення стану ботхисатви, відмова від особистого спасіння заради допомоги всім живим істотам, щоб привести їх до визволення. В махаяні по-новому розглядається концепція Будди. Реальний Шак'ямуні -- це тільки втілення вічного світового принципу, знаряддя цього принципу. Кожна жива істота має природу Будди. Відтак кількість будд - безмежна, але існує їх внутрішня єдність - Трікая. В махаяні створено свій пантеон ботхисатв.

Одним із організаційно незалежних різновидів махаяністського напряму буддизму, що склався в Тибеті в VII-XIV ст. внаслідок проникнення сюди махаяни і тантризму, поєднання їх з релігією тибетців бон-по (форма шаманізму) є **ламаїзм**. Його засновником був тибетський лама Цзон-каба (кін. XIV-поч.XV ст.). В XVI ст. ламаїзм поширюється серед монголів, а в XVII ст. проникає на територію Росії, де знаходить послідовників серед бурятів, тувинців і калмиків. Зберігаючи основні буддистські положення, ламаїзм водночас має специфічні особливості, насамперед в ускладненій обрядовості, в масовому поширенні інституту лам, в підвищеному пошануванні їх, в беззастережній покірності, яка вважається головною чеснотою. Старший син в кожній родині послідовників ламаїзму, як правило, посвячується в лами. Звідси і величезна кількість ламаїстських (тибето-буддистських) монастирів. Особливе місце у ламаїзмі відводиться прийдешньому Будді -- Майдарі, який покарає грішників й нагородить за релігійні заслуги гідних, встановить справедливе життя. Розроблено вчення

про "10 чорних гріхів" і "10 білих чеснот" як основу моралі. Моляться в ламаїзмі, обертаючи наповнені молитовними текстами і святою літературою барабани, що замінює багаторазове виголошення молитов і заклинань. Сьогодні в тибетському буддизмі існує декілька шкіл, єдиних у своїй основі, але різних у способах повчань. Найвідоміші з них: н'інма, каг'ю, сак'я, гелуг. Нинішній глава ламаїзму -- вищий духовний авторитет всього світового буддизму Далай-Лама XIV після вигнання із своєї історичної батьківщини Тибету проживає в Індії.

Основним загальнобуддистським священним джерелом є **Тіпітака** ("Три кошики") - збірка канонічних текстів мовою палі хінаянської школи тхеравади, зафіксованих письмово в 1 ст. до н.е. на острові Цейлон.

3. І с л а м. Однією із світових релігій є іслам (араб. -- покірність, віддання себе Богу). Виник він у VII ст. в Аравії і багато в чому визначив історію, ідейне і культурне життя значної частини населення Азії, Африки й частково Європи в середні віки, новий і новітній час.

Засновником ісламу є **Мухаммед** (бл. 570-632), який постає як "посланець Аллаха", головний і останній пророк істинної віри. Збереглося дуже мало відомостей про дитячі та юнацькі роки Мухаммеда. Достовірно відомо, що він рано став сиротою і виховував його дядько Абу Таліб, який брав хлопчика в поїздки за торговельними справами у Сирію. В цих поїздках Мухаммед познайомився з новим для нього світом християнських, іудейських та інших релігійних громад. Розповідають, що коли Мухаммед перебував у печері Хіра, під Меккою, йому з'явився ангел з наказом нести людям істинне слово -- слово Аллаха, тобто Коран. В 610 році, коли Мухаммеду було приблизно 40 років, він одержав перше одкровення від Аллаха. В 8-й день священного місяця зу-ль-хаджа у 632 році Мухаммед разом із сім'єю відбув "велике паломництво" в Мекку, що увійшло в історію як прощальне. Через три місяці після паломництва Мухаммед помер.

Характерною ознакою ісламу є його роль як соціального і культурного регулятора. В мусульманській спільноті всі сторони життя людини і суспільства регламентовані релігією. У власне релігійному плані народження ісламу пов'язане як з впливом і розвитком монотеїстичних релігій -- іудаїзму і християнства, так і з еволюцією релігійної свідомості жителів Аравії. В цю ж епоху виникають нові форми суспільного і духовного життя, активно йде процес етнічної і культурної консолідації арабів, формується єдина арабська мова.

Переважна увага ранніх мусульман до питань права і зовнішньої обрядовості знайшла відображення у **п'яти стовпах віровчення**: визнання єдиного Бога - Аллаха і пророчої місії Мухаммеда; п'ятиразова щоденна молитва (саят); дотримання посту Рамадан (саум); обов'язкова пожертва на користь бідних (зак'ят) і паломництво до святинь, насамперед Мекки (хадж).

Ідейні розходження серед мусульман призвели до того, що вже у середині VIII ст. в ісламі утворилось не менше п'яти основних релігійно-політичних угруповань. Це - харіджити, шіїти, мурджиїти, мутазиліти і

суніти. Кожне з угруповань відстоювало своє вчення як єдино вірне, звинувачуючи своїх супротивників у відході від істинної віри.

Домінуючим напрямком ісламу є **сунізм**. Його послідовники називають себе ахль ас-суна (люди суні) і вважають, що саме вони дотримуються традицій пророка Мухаммеда. Суніти визнають не лише Коран, а й святість Суні. Формально сунітом вважається той, хто визнає перших чотирьох правовірних халіфів і правдивість збірок хадисів. В галузі теології головна різниця сунізму від шиїзму полягає в тому, що він не визнає можливості якогось посередництва між Аллахом і людьми після смерті Мухаммеда, заперечує ідею про особливу природу Алі і право його нащадків на імамат, управління громадою. Сунізм відрізняється від шиїзму також в принципах юридичних рішень, характері свят, ставленні до іновірців, у деталях молитви тощо. В сунізмі утворилися і набули поширення чотири релігійно-юридичні школи: халіфітська, маліхітська, шафіїтська, ханбалітська. Священними містами сунітів є Мекка і Медина.

Як релігійний напрям, сунізм не є централізованим. Наприкінці XVIII і в XIX століттях в сунізмі розвинулися різні релігійно-політичні течії (напр. ваххабізм). У XIX-XX ст. з'явилися реформаційні і модерністські напрями.

Шиїзм (від арабськ. ші'а - угруповання, партія), виникнувши як політична течія у др. пол. VII ст. в Іраці, в VIII ст. поширився переважно в Ірані, сприйнявши при цьому деякі елементи віровчення і культу зороастризму, митраїзму і буддизму. Засновниками шиїзму вважається група прихильників Алі - двоюрідного брата Мухаммеда, яка домоглася обрання Алі халіфом. Шиїти визнають 12 імамів з числа прямих нащадків Алі. Дванадцятий законний імам, як вчить шиїзм, народився у 873 році, але опісля таємно зник і має ще, згідно волі Аллаха, з'явитися у ролі спасителя. Тоді нібито й настане вік соціальної рівності й справедливості. Право самостійності з релігійних і правових питань - іджтихад - шиїти зберігають за муджтахідами "таємного імама". Як і суніти, шиїти визнають Коран "божественним одкровенням", але вважають, що в османовій його редакції відсутні аяти, які мають відношення до Алі. Тому в шиїзмі Коран доповнюється ахбаром - Святим Переказом. Обряди шиїтів мало чим відрізняються від обрядів сунітів. Поруч з хаджем вони здійснюють також паломництво в місця, що пов'язані з ім'ям шиїтських імамів, відзначають на честь останніх спеціальні свята. Шиїти вірять у можливість переселення душ, вважають, що в тілах імамів втілилася пророча душа Мухаммеда. "Прихованого імама" шиїзм визнає як верховного правителя всіх шиїтських держав, а царствующих владик розглядає лише як його представників на землі. В наш час шиїзм поширений переважно в Ірані, Іраці, Йємені.

Проблема правовірності стала однією з центральних проблем мусульманського богослов'я. Теократичний характер вчення Мухаммеда й досі є ідеалом "мусульманського правління", стверджує неподільність духовної і світської влади в руках глави мусульманської громади.

Ототожнення релігійного і національного у масовій свідомості мусульман, з одного боку, і уявлення про мусульманську єдність, засновану

на головній ідеї ісламу про єдинобожжя, з іншого, зумовили формування теорії "ісламського шляху" розвитку. У сучасному світі ці ідеї пропагуються багатьма міжнародними організаціями (Організація ісламської конференції, Всесвітній ісламський конгрес та ін.).

В Україні нині існує біля 1100 громад мусульман. Переважним регіоном поширення ісламу в Україні є Крим (952), що пов'язано історично з 1242 роком, коли Крим був завойований татаро-монголами і увійшов до складу Золотої Орди. Оскільки хани Золотої Орди були сунітами, то в Криму набув поширення сунізм як одна з течій ісламу. У XV ст. у зв'язку з розпадом Золотої Орди в Криму виникло самостійне Кримське ханство, яке з 1475 року увійшло до складу Османської імперії. На чолі мусульманського духовенства Кримського ханства був муфті як вища духовна особа після халіфа - турецького султана. Всім життям релігійної громади керував імам. У XVIII ст. тільки в Бахчисараї було 32 мечеті. Відкривалися мектеби і медресе. У 60-х роках XIX ст. в Криму було 23 медресе і 131 мектеб (школа початкової освіти). У 1774 Кримське ханство після війни Росії з Туреччиною отримало самостійність, але у 1783 році вона була втрачена і Крим був приєднаний до Російської імперії, яка утискувала татар, що сповідували іслам, не лише економічно, а й духовно. У др. пол. XIX століття Крим залишило 161 тис. татар. У 1917 році татари складали лише 36,6% сільського і 11,3% міського населення. В цей же час розгортається в Криму дискусія між кадимістами (прихильниками догматичного ісламу) і джадідами, які виступали за реформу старої системи мусульманської освіти, за європейський одяг і побут, політичні реформи. Зазнавало утисків татарське населення Криму і за часів Радянського Союзу. У травні 1944 року з Криму було виселено 188626 татар. Нині йде процес їх повернення до Криму і відродження мусульманських релігійних громад. Мусульманські громади України діють в структурі чотирьох об'єднань - Духовного управління мусульман України (ДУМУ), Незалежного Духовного Центру МУ, ДУМ Криму, Об'єднання незалежних організацій мусульман.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Академічне релігієзнавство. Підручник за ред. А Колодного. – К., 2000.

Тема 13, 15.

История религий. В 2-х т. – М., 2002.

Токарев С. Религии в истории народов мира. – М., різні роки.

Эриккер К. Буддизм. – М., 1999.

Классический буддизм. – СПб, 1999.

Ал-Маддулі Абу. Принципи ісламу. – Львів, 1995.

Ат- Тантауи Али. Общее представление об исламе.- К., 2002.

ЗАВДАННЯ І ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Назвіть характерні риси світових релігій.

- Чому не можна вважати світовою релігією іудаїзм чи індуїзм?
- В чому виявляється своєрідність буддизму як світової релігії?
- Покажіть, що виникнення ісламу є викликом часу.
- Охарактеризуйте історію і нинішнє становище ісламу в Україні.
- Чи можливе виникнення нових світових релігій?

Тема V. ХРИСТИАНСТВО В ЙОГО ВИТОКАХ ТА ОСНОВНИХ ТЕЧІЯХ

1. Ісус Христос як засновник нової релігії. 2. Джерела появи християнства. 3. Поділи християнства. 4. Основні течії християнської релігії.

Християнство -- найчисленніша нині світова релігія. Вона має понад 2 млрд. своїх послідовників, які належать до великого різноманіття його конфесійних спільнот. З'явилося християнство в I столітті у східних провінціях Римської імперії внаслідок проникнення сюди ідей ряду месіаністських сект іудаїзму. Свідченням того, що християнство як релігія сформувалося в єврейській діаспорі, є факт написання його священних книг – Нового Завіту Біблії давньогрецькою мовою, яка була у вжитку у діаспорних євреїв, відсутність згадки про них в книзі єврейського історика I століття Йосифа Флавія “Іудейські війни”, відсутність звернення до християнських громад з іудейських територій в книзі Одкровення Івана Богослова та ін.

1. Ісус Христос – засновник нової релігії. Згідно з християнським вченням засновником нової релігії є Ісус Христос - Син Божий, який з волі Батька-Бога зійшов з небес на Землю, влюдився через народження його Дівою Марією, дав людям заповіді Нового Завіту, прийняв страждальницьку смерть з метою спокути першородного гріха, воскрес і вознісся на небо і, як невід'ємна іпостась Святої Трійці, зайняв своє місце справа від Батька і має ще раз прийти у світ для здійснення страшного суду.

За християнським віровченням, засновником цієї світової релігії є Ісус Христос (від грецьк. Christos – помазаник, месія). Більшість християнських церков, окрім монофізитських, вшановують Ісуса Христа як боголюдину. В новозавітній літературі (зокрема в Євангелії від Матвія) говориться, що дружина плотника Йосипа Марія чудово зачала від Духа Святого і, залишившись непорочною, народила у Віфлеємі Ісуса. Щоб зберегти дитя від переслідувань царем Іродом, сім'я за порадою архангела Гавриїла відправилася в Єгипет. Після повернення звідти в Галілею Ісус був хрещений Іваном Хрестителем і почав активну пропаганду свого вчення. Допомогали йому в цьому 12 учнів, названих апостолами.

Зраджений своїм учнем Іудою, Ісус був засуджений синедріоном (іудейським судом) до смерті - розіп'ятий на хресті, а опісля був похований в печері. Після суботи він воскрес. Християни вірять у друге пришестя Ісуса

Христа. Проте не всі вони однаково уявляють Спасителя. Так, іудео-християни вважають його сином Йосипа, монофізити не визнають людську природу Ісуса Христа. Цельс і Талмуд дають версію Ісуса Христа, яка не співпадає з офіційною християнською. Ісус, нібито, був незаконним сином пряхи Марії та римського солдата Пантери. Уява про Ісуса Христа в християнській свідомості змінювалася протягом 1-III ст. Якщо в найраннішій новозавітній книзі Одкровенні св.Івана Богослова (68-69 рр.) Ісус Христос - небесна істота, то вже в Євангеліях знаходимо описання його земного життя.

Окрім **богословської**, існують інші версії Ісуса Христа. Посилаючись на суперечливість його описання в новозавітній літературі, мовчання відомих діячів 1 ст. в своїх творах про Ісуса Христа, ряд дослідників вважають його **міфічною особою**. Багато дослідників визнають **історичну основу** образу. Відома для свого часу особа - "праведна людина", "вождь заколоту", проповідник - з часом здобула риси Спасителя, була наділена його шанувальниками надприродними властивостями. Додатково аргументи для історичної школи дали кумранські рукописи. Страчений першосвящеником "наставник праведності" громади, згідно вчення есенів, воскресне і буде судити всі народи. До того ж, в останніх розділах Євангелія від Матвія описується перепоховання тіла Ісуса, чим історична школа з'ясовує появу версії про його воскресіння як просто пущений слух.

З точки зору **космічної концепції**, Ісус Христос - це реальний пришелець із інших світів, якого земляни наділили надприродними властивостями. Про це свідчить, нібито відсутність описання дитячих і юнацьких років його життя в ранніх Євангеліях Марка та Івана, поява на небі нової зірки – Віфлеємської, з'явлення Ісуса Христа, зокрема в Євангелії від Івана, про достовірність існування на небі його "батька небесного", зображення на деяких іконах об'єктів, що нагадують своєю формою ракету, й розміщення в них Ісуса Христа, малювання на головах святих німбів-скафандрів тощо. Багато інших космічних елементів утримує Апокаліпсис та Євангеліє від Івана.

Незважаючи на різнобій в розумінні природи Ісуса Христа, всі названі концепції визнають його засновником нової релігії.

2. Джерела появи християнства. Християнство як світова релігія з'явилося тоді, коли "прийшла повнота часу" і Бог зміг послати на Землю сина свого (Гал. 4:4). Цю **повноту часу підготували** три народи – римляни, греки і євреї. Внесок римлян є політичний. Завоювавши і об'єднавши в одній державі всі народи, які жили на берегах Середземного моря, вони цим виробили в них почуття єдності, необхідності підпорядковуватися одному Закону. На зміну місцевим релігійним культам прийшло християнство, що об'єднало їх ідеєю єдиного Бога-Спасителя. Давні греки створили духовний ґрунт для поширення християнства, дали йому універсальну мову, на якій писалися новозавітні книги і на яку було перекладено і Старий Завіт Біблії. Переклад цей називається Септуагінта Грецькі філософи створили вчення, які зруйнували старі політеїстичні вірування, формували неприязнь до земного світу як лише тіні істинного світу, в якому існують вищі ідеали. Але їх

філософія не вела до Бога як особистості, взагалі не виявила якусь свою життєздатність. Зруйнувавши політеїстичні світобачення, вона створила той духовний вакуум, який заповнило християнство. Давні євреї релігійно підготували появу християнства. Зародившись в єврейському середовищі, християнство запозичило від іудаїзму весь канон його священних книг - Старий Завіт, його Бога і святих, моральний канон – Десять заповідей Мойсея, багато елементів культу. На формування самобутності ідеології християнства великий вплив мали різні месіаністичні іудейські секти. Найбільшу роль в цьому зіграла громада ессенів або кумранітів

Ессени - члени релігійної громади, яка існувала на березі Мертвого моря в долині Кумран у II ст. до н.е. - I ст. н.е. Хоч кумраніти й сповідували іудаїзм, проте вони не визнавали першосвящеників, себе називали "синами світла", вірячи в те, що сутичка із "синами тьми" призведе їх до перемоги над злом. Кумраніти жили замкнутою громадою, яка називалася "Новий завіт". Вони не підтримували ніяких зв'язків з містами із-за "зіпсованості" їх мешканців. В громаді була сувора дисципліна. Кумраніти засуджували рабство, ввели спільність майна, сумісну працю, обов'язкове вивчення своїх "священних книг". Режим життя в їх громаді був близьким до монастирського. Засновником громади кумранітів вважався якийсь переслідуваний "нечестивим жрецем" "вчитель праведності", "наставник мудрості", в прихід якого на Землю кумраніти глибоко вірили. Сюжетне описання життя цього "вчителя" в кумранських книгах й Ісуса Христа в Новому Завіті значною мірою співпадає. До того ж, кумраніти засновника своєї громади називали Христом, тобто Спасителем.

Вчення кумранізму відіграло велику роль у формуванні ідеології раннього християнства. Характерно, що як кумраніти називали себе "синами світла", то так само і християни називаються в новозавітних книгах. Їх поєднує також ідея спільності майна, заперечення шлюбу і сім'ї, ряд обрядів і звичаїв, зокрема хрещення.

Проте для раннього християнства не є характерним той дуалізм (боротьба світла й п'тьми), який притаманний ідеології Кумрану, та строга регламентація діяльності своїх членів, яка характерна для кумранської громади. У вченні кумранізму відсутні ті догмати (трійці, втілення та ін.), які є основою християнської релігії. Кумранізм - це іудейська секта з яскраво вираженою ідеєю винятковості й обраності єврейського народу. Кумранітство скоріше є перехідною сходиною від іудаїзму до християнства, ніж ранньохристиянською громадою.

Одним із теоретичних джерел християнства була **філософія Філона** Александрійського (20 р. до н.е. - 50 р.н.е.), зокрема його вчення про Логоса-Сина Божого як посередника між Богом і людьми. Формування християнської догматики і культу відбувалося протягом декількох століть. Первісне християнство не знало уявлень про Трійцю, першородний гріх, боговтілення, хрещення та ін., не мало строго лімітованих обрядових дійств. Тривалий час різні регіональні християнські об'єднання вели між собою дискусії з приводу

витлумачення деяких догматів, зокрема Трійці, ставлення до обрядів, принципів організації християнської церкви.

З II ст. управління об'єднаннями християн переходить до єпископів. З III ст. вищим органом влади християн стали з'їзди єпископів -- собори. Нікейський (325) і Константинопольський (381) собори затвердили Символ віри християнства. В V-VIII століттях ще відбулося п'ять загальнохристиянських соборів, які зіграли помітну роль у формуванні віровчення нової релігії. З II ст. на провідну роль у християнстві стали претендувати єпископи Риму.

При імператорі Константині в 324 року християнство стало державною релігією. Завдяки космополітичному характеру свого вчення, відсутності на ранніх етапах розвитку закріплених форм культу, абстрактності суспільно-політичних і моральних принципів, нівелюванню соціальної нерівності та ін. християнство з часом стало світовою релігією. Для нього тоді неістотним було те, хто ти є – еллін, іудей чи скиф, раб чи вільний, виконуєш іудейські обряди, а чи ж ні.

Символ віри християнства. Ядром християнського віровчення є догмати – істини, які, згідно вчення Церкви, мають Божественне походження і виражають внутрішню сутність цієї світової релігії. Беззастережне сприйняття істинності догматів є необхідним для кожного християнина. Основні догмати християнства формувалися та проголошувалися на перших його семи Вселенських соборах (IV – VIII століття). Скликати Перший Вселенський Собор в м. Нікеї в 325 році спонукала необхідність здолати вчення Арія, який відкидав Божественну сутність Христа, вчив, що Син Божий є творінням Божим. На Другому Соборі в 381 році у Константинополі було засуджене вчення єпископа Македонія, який відкидав Божественну сутність Святого Духу. На двох цих Соборах було укладено Символ віри, який чітко визначив віросповідні формули християнської релігії. Кожен з дванадцяти його членів являє собою догмат віри:

1. Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця не ба і землі, всього видимого і невидимого.
2. І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого Єдинородного, що від Отця народився перше всіх віків. Світла від Світла, Бога істинного від Бога істинного, рожденного, не сотвореного, Єдиносущого з Отцем, що через нього все сталося.
3. Він для нас людей, і для нашого спасіння зійшов з небес, і тіло прийняв від Духа Святого і Марії Діви, і став чоловіком.
4. І розп'ятий був за нас при Понтії Пілаті, і страждав, і був похований.
5. І воскрес на третій день, за Писанням.
6. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.
7. І знову прийде у славі судити живих і мертвих, і Царству Його не буде кінця.
8. І в Духа Святого, Господа Животворящего, що від Отця (так у православних, а у католиків – і Сина. – А.К.) походить, що Йому з Отцем і Сином однакове поклоніння і однакова слава, що говорив через пророків.
9. В єдину, Святу Соборну і Апостольську Церкву.
10. Визнаю одно хрещення на відпущення гріхів.
11. Чекаю Воскресіння мертвих
12. І життя майбутнього віку. Амінь.

В культовій практиці Символ віри використовується як молитва на богослужіннях, а також для хорового співу в храмі. Детальне витлумачення Символу віри міститься в катехізисах, катехізичних повчаннях або в спеціальних документах, т. зв. сповіданнях віри.

Основним християнським догматом є догмат Трійці, згідно з яким єдиний бог одночасно існує у трьох особах (або іпостасях) Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Духа святого. Церква оголошує його "великою таємницею", "незбагненною вічною істиною", що має засвідчити його неземне походження. Не всі християнські конфесії визнають положення традиційного християнства про нероздільну, єдиносущу Трійцю. З приводу цього існують постійні дискусії в богословській літературі. Так, в єгипетському віровченні, Ісус Христос не визнається Богом і Богом-людиною, а духовним сином Єгови. В теології Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів обстоюється думка, що божество складають три окремі особи — Бог-Батько, його син Ісус Христос і Святий дух, які діють в довершеній єдності і гармонії мети й учення. Якщо для Бога-Батька всі люди є дітьми, то для Бога-Сина — його братами і сестрами. Саме Ісус Христос є, згідно цієї теології, Творцем Всесвіту, Викупителем і Спасителем Людства.

Одним із провідних понять християнської догматики є Боговлюднення, згідно з яким Син Божий (друга іпостась Св. Трійці) заради спасіння людства від прабатьківського гріха і вічної смерті зійшов з небес і з натхнення Св.Духа вселився у пренепорочну Марію Діву. Від неї він втілювався (або влюдинився), тобто народився, сприйнявши людське тіло і душу, але був безгрішний як Боголюдина. Св. Письмо виразно говорить про людську природу Христа Спасителя: воно називає його мужем і чоловіком (Ін 8,40; Дії 17,31), другим Адамом (1 Кор 15,45; Рим 5, 14), оповідає, що за тілесною своєю природою він підлягав тим самим законам, що й сини Адама: набував віку, відчував голод, спрагу і втому, спав, страждав і помер. Визнаючи Спасителя істинною і цілісною людиною, вчення, засноване на одкровенні, вказує на його людські переваги, що відрізняють його від інших, а саме: безмужнє народження від Св. Духа, непідлеглість спадковій гріховній зіпсутості, будь-якому особистому гріху.

Обрядова система християнства. Якщо раннє християнство не мало якоїсь упорядкованої обрядової системи, то в IV-V століттях Отці Церкви приділили значну увагу її формуванню. Християнський культ у їх витворі й по-сьогодні зберегли православні і католики. Правда, останні його в минулому столітті значно модернізували й оновили.

Християнський культ загалом відтворює догматично-віроповчальні особливості цієї релігії. Окрім вшанування Ісуса Христа, в ньому значне місце відводиться також вшануванню Богородиці, різних святих, священних предметів (хреста, ікон, святих місць тощо).

Особливе місце в структурі християнського культу займають **таїнства** (лат. - sacramentum)- це такі дії, через які, згідно вчення Церкви, "невидимим чином" віруючому передається Божя благодать, відбувається поєднання "небесного світу" із "земним", прилучення людини до божественного,

священного. Ортодоксальна християнська традиція визнає сім таїнств: хрещення, миропомазання, причастя або євхаристію, сповідь (покаяння), священство, шлюб та маслоосвяття (єлеоосвячення, соборування). Правда, форми їх здійснення дещо відмінні у православних і католиків, хоч догматичний смисл їх загалом однаковий. Протестантизм визнає лише хрещення і причащення, але розглядає їх не як таїнства, а як символічні дії.

Серед найбільш поширених обрядових дій у всіх течій християнства є **молитва** у великому різноманітті її форм. В православ'ї і католицизмі важливе місце займає **іконовшанування і вшанування хреста**. Наголошується на обов'язковості відвідування храмів – місця Господнього.

Система богослужінь або відправ в православ'ї і католицизмі складається із добового (вечірні, повечірні, опівношниця, утрени та ін.) , тижневого (кульмінацією тут є недільна літургія) та річного кола. Елементами останнього постає річне коло християнських свят на честь Ісуса Христа, Богородиці, апостолів, архангелів, священних ікон тощо. В християнському календарі особливо виділяються т.зв. дванадесять свят (Благовіщення, Різдво Христове, Стрітіння Господнє, Хрещення Господнє, Преображення, Вхід Господній в Єрусалим, Вознесіння, Трійця, Різдво Богородиці, Введення до храму Богородиці, Успіння Богородиці, Воздвиження хреста Господнього). Святом свят є Пасха (Великдень) – свято Воскресіння Ісуса Христа. В християнському календарі є свята рухомі (Пасха та інші свята, що пов'язані з місячним колом) і нерухомі (пов'язані з сонячним колом). Кожне із свят має свою традиційну символічну обрядовість, в якій використано багато елементів народної традиції..

Значне місце займають в християнському культі **пости**. Більше двохсот днів відводить їм православний церковний календар. Окрім передріздвяного (пилипівки), Великого передпасхального, петрівського і спасівського постів, церква радить дотримуватися також щотижневих постів – середа і п'ятниця. Пости постають як форма випробування віруючих на стійкість від спокус, на терпіння і смирення. Зараз Церква наголошує не стільки на утриманні під час посту від деякої їжі, як на “духовному утриманні”.

У витлумаченнях культових дій кардинально відрізняється від православ'я і католицизму протестантизм. Окрім того що він відмовився від більшості обрядових дійств, протестантизм не визнає їх містичного характеру і розглядає просто як знаки-символи. Він утверджує примат особистої віри над ритуально-обрядовою стороною релігійності

3. Поділи християнства. В організаційному відношенні християнство ніколи не було єдиним. Проте з перших десятиліть свого формування як нової релігії, що засвідчують Послання апостолів, християнство не було однорідним. Так, вже в Одкровенні Івана Богослова згадуються різні групи християн, зокрема николаїти, прибічники Валаама, пророчиці Єзавелі. Однією з ранніх християнських сект були іудео-християни, тобто ті християни, які повністю не порвали з іудаїзмом і дотримувалися ряду іудейських обрядів. Себе вони називалися "ебіонітами" (жебраками),

"євреями", "назорєями". **Іудео-християни** проповідували цілковите зречення від світу, чекали другого пришествя, засуджували багатство, вшановували Ісуса Христа як праведну людину, на яку при хрещенні зійшов дух Божий.

В II ст. серед християн поширюється гностицизм, секта монтаністів. В III-IV ст. кількість християнських сект збільшується, з'являються секти донатистів, агностиків, поширюється аріанство. В боротьбі цих груп відточувалися принципи ортодоксального християнства.

В 1054 році відбувся його поділ на православ'я і католицизм, а в XVI ст. із останнього, внаслідок Реформації, сильного антифеодального і антикатолицького руху в Європі, виділилася протестантська гілка, яка являє собою велику сукупність різних течій. В свою чергу православ'я, поділяючись на ряд автокефальних церков, також породило у своєму середовищі численні секти і напрями.

Поділ Римської імперії на Західну і Східну, який відбувся в 395 році, поклав початок розколу християнства на православ'я і католицизм. Йшла боротьба між владиками Константинополя і Риму за право домінування в християнському світі. Особливої гостроти ця боротьба набрала в IX столітті, коли вони не змогли поділити владу над Болгарію. Зрештою в 1054 році відбулося взаємне прокляття, яке майже на тисячоліття виключило будь-які контакти між Патріархом Константинопольським і Папою Римським. Оскільки Східне християнство не вносило ніяких змін ні в догматику, ні в канони чи обряди раннього християнства, то воно перебрало на себе назву православ'я. Західне християнство прагнуло утвердити себе як вселенську (кафолічну) церкву, посилаючись на те, що першим папою в Римі був апостол Петро, на якому Христос збудував свою церкву. Саме тому воно стало називатися католицьким.

Відзначаючи той факт, що і православ'я і католицизм є християнством, бо ж вони ґрунтуються на одному і тому ж Символі віри і рішеннях перших Семи Вселенських Соборів, визнають Біблію як свою священну книгу, вкажемо тут на ті особливості догматичного, канонічного і обрядового характеру, які їх відрізняють.

А) Відмінності догматичного характеру. Насамперед різнить ці течії християнства розуміння сходження Духу святого (спір про *filioque*). Якщо православні твердять, що він сходить лише від Бога-Батька, то католики вважають, що він сходить також і від Бога-Сина. Окрім раю і пекла у католиків є вчення про чистилище, куди душа попадає відразу після смерті людини. За земні гріхи можна відкупитися, придбавши необхідну кількість індульгенцій. Такого у вченні православних немає. Окрім цього, католики також прийняли догмат непорочного зачаття Марії (1854 р.) і догмат непогрішимості Папи (1870 р.).

Б) Відмінності канонічного характеру. Католики, на відміну від православних, визнають верховенство Папи і мають Ватикан за свій світовий духовний центр. У православних хоч Патріарх Константинопольський і вважається Вселенським, але він лише перший за рангом серед глав інших православних церков. Православ'я роз'єднане на більше двох десятків

автокефальних церков і не має свого вселенського центру. У католиків, окрім трьох історично усталених ступенів священства – диякони, пресвітери (ієреї) та єпископи, є ще й четвертий -кардинали. Якщо в останніх наявна заборона священикам одружуватися (вони мають дотримуватися цілібату), то православний не одержить священичий сан без одруження або прийняття монашества. Православні визнають лише перші сім Вселенських соборів. Нові вони не спромоглися провести. То в католиків їх уже понад двадцять. Католики, до того ж, визнають латинську мову як канонічну.

В) Обрядова відмінність. Якщо в православ'ї хрещення має відбуватися через занурення у воду, то в католицизмі – через обливання. Обряд миропомазання православний священик здійснює під час хрещення, а католицький (і то лише єпископ) - під час обряду конфірмації десь у 7-12-річному віці. У православ'ї і клір і миряни причащаються водночас хлібом і вином (тілом і кров'ю Христа), в католицизмі миряни причащаються під час таїнства євхаристії лише тілом Спасителя, клір – тілом і кров'ю. Католики мають як канонічний чотириконечний хрест, православні – шестиконечний. Православні хрестяться трьома пальцями (на честь святої Трійці), католики – п'ятьма, що символізують рани Христа під час його розп'яття. Якщо католики абсолютизують в своїй обрядовій практиці страсті Ісуса Христа, то православні возвеличують його воскресіння, а відтак поєднання землі з небом.

4.Основні течії християнської релігії. Розглянемо коротко їх особливості.

Віровчення **католицизму** ґрунтується на Святому Письмі, переказі Отців церкви III-V століть. Право тлумачити Біблію у католицизмі визнається лише за віронавчальною владою Церкви начолі з Римським папою. До джерел віровчення течії належать також ухвали соборів цієї церкви, настанови, повчання, енцикліки римських пап. Найважливішим віросповідним документом є "Сповідання католицької віри", прийнятий Тридентським собором (1545-1563). Нікео-Константинопольський Символ віри та постанови перших семи Вселенських соборів католицизм доповнив у VI столітті додатком про сходження Святого Духа "і від Сина".

Особливе місце в католицизмі займає вшанування Богородиці. Тут, окрім догмату про вільність від первородного гріха Діви Марії із-за непорочного її зачаття, важливим є прийнятий католиками догмат про тілесне вознесіння Богородиці на небо (1950 р.). У зв'язку з цим у католицизмі сформувався спеціальний напрям теології -- Маріологія.

Центр римо-католицької Церкви - Папська держава Ватикан, що розташована на території Риму і є з 1870 року офіційною резиденцією Пап і Римської курії, має всі державні атрибути, в т.ч. дипломатичні відносини з більш як 140 країнами світу. Главою Католицької Церкви нині є Папа Іван Павло II. При Папі існує уряд (Римська курія), який очолює кардинал - статс-секретар. Для вирішення церковних справ у Ватикані існує ще дорадчий орган - синод, утворений рішенням II Ватиканського Собору (1962-1965). Цей

Собор взяв курс на аджорнаменто, тобто оновлення, осучаснення Церкви. Гасло аджорнаменто започаткувало широку програму динамізації її соціального вчення, наближення Церкви до сучасного світу шляхом осучаснення теології, пом'якшення доктрин, модернізації культу. Церква засвідчила свою чуйність до нерівності й несправедливості, виступила за діалог з іншими конфесіями і церквами, стала активно обстоювати мирний розвиток суспільства тощо. Ватикан має широку мережу університетів, академій (в т.ч. Папську академію наук), коледжів і семінарій. Важливу роль в своєму функціонуванні католицька Церква відводить чернецтву. Воно організоване в ордени, які спеціалізуються у місіонерській діяльності, поєднуючи її з різними формами освітянства, виховання, добродійності. Найвпливовішими чернечими орденами є домініканці, францисканці, бернардинці, єзуїти. Католицизм є найчисленнішою за кількістю вірних течією у християнстві. Їх нараховується десь 1200 млн. осіб.

Православ'я має біля двохсот мільйонів своїх послідовників, головним чином у країнах Східної Європи і Близького Сходу. Склалося православ'я на території Візантії, а самостійною течією в християнстві офіційно стало в середині XI століття. Воно зазнало на собі впливу особливостей історичного розвитку Візантійської імперії. Одна з характерних рис православ'я - прихильність до традиційного християнського догматичного базису і культу. Віровчення його ґрунтується на двох головних джерелах - Святому Письмі (Біблія) та Священному переказі (рішення вселенських і помісних соборів IV-VIII ст.ст., праці Отців церкви). Догматика православ'я, як і всього християнства, викладена в Нікео-Константинопольському Символі віри (IV ст.), який визнає триєдність Бога, боговтілення, спокутну жертву Ісуса Христа, потойбічне воздаяння та ін. Велике значення в православ'ї надається обрядності, центральною складовою якої є сім християнських таїнств. Особлива роль тут відводиться культу святих, вшануванню ікон, церковним святам, постам. Православ'я має чоловічі та жіночі монастирі. На відміну від католицизму, православ'я не має свого єдиного світового центру, представлене понад двадцятьтю автокефальними і автономними православними церквами.

Незважаючи на проголошуваний принцип вірності історичним традиціям, а відтак право(вірно)–славності, сучасні богослови і церковні діячі цієї християнської течії також оновлюють своє віровчення і культ, намагаються подавати божественні істини, як вони кажуть, "відповідно до вимог часу". Православні церкви підтримують активні взаємні контакти, беруть участь в миротворчій, благодійницькій, культурно-освітній діяльності, а також в єкуменічному русі. Останнім часом кількість православних в світі постійно зменшується. За різною статистикою їх десь 130-250 мільйонів.

Найбільшою у світовому православ'ї є **Російська (з 1943 – Руська) православна церква**. З'явилася вона в неканонічний спосіб, без попередньої згоди на те Константинопольського Патріархату, на базі російських північних єпархій Київської митрополії, висвяченням у Москві в 1589 році Собором російських ієрархів на патріарха митрополита Московського і всієї Русі Іова.

У 1686 шляхом симонії РПЦ неканонічно приєднала до себе Київську митрополію, знищивши з часом більшість прогресивних традицій Українського Православ'я, які склалися протягом IX-XVII століть його автономного існування а структурі Константинопольської Церкви.

Особливістю РПЦ є прийняття і освячення традицій візантійського консерватизму та цезаропапізму. Останні, зокрема, сприяли відміні в Московії патріаршества і запровадженню у 1721 році Правлячого Синоду РПЦ як церковного уряду начолі з обер-прокурором, секуляризації у 1764 церковних володінь та ін. Все це перетворило РПЦ у державну церкву, а православ'я - в офіційну ідеологію російського самодержавства, духовний засіб обґрунтування російського колоніалізму. Вірність владі Церква виявила і в радянські часи. З 1990 року РПЦ очолює патріарх Алексій (Рідігер). Наступив період відродження православ'я в Росії, чому сприяє перетворення РПЦ в фактично державну релігію цієї країни.

Третім напрямком християнства є **протестантизм**. Назва течії пов'язана з "протестацією" 6 князів-лютеран і представників 14 німецьких міст з приводу посягань католицької партії (Шпейерський рейхстаг, 1529 рік) на принцип свободи віросповідання. Ранні протестантські течії - лютеранство, кальвінізм, англіканство, що утворилися в XVI столітті, дали поштовх появі анабаптизму, меннонітства, антитринітаризму, соцініанства. Пізній протестантизм (кінець XIX- XX ст.) пов'язаний з пієтизмом і виникненням методистів, баптистів, квакерів, мормонів, адвентистів, свідків Єгови, п'ятидесятників та інших течій. Наявні загальні віросповідні принципи, які поєднують певною мірою різні течії протестантизму. Всупереч претензіям церкви на посередницьку роль між людиною і Богом, протестантизм особисту віру визнав єдиним шляхом спасіння, Біблію - єдиним джерелом Одкровення, заперечивши водночас необхідність священних переказів. Через ідею Богом даної благодаті обґрунтовано принцип загального священства віруючих, відкинуто інститут чернецтва, закладено основи демократизму церковного життя (автономність громади, виборність і підзвітність священика). Оздоблення молитовних споруд спрощено, богослужіння зведено до проповідей, молитов, співу. Протестантами залишено лише два християнських таїнства (хрещення, причащення). Поклоніння іконам, мощам, святим відкинуто.

Протестантизм не має якогось єдиного світового центру. Ранні і частина пізніх течій беруть участь в екуменізмі, суспільно-політичному і культурному житті. Протестантизм поширений на всіх континентах, особливо в Північній і Латинській Америці та Європі.

Третій етап у розвитку протестантизму пов'язаний з діяльністю тих християнських течій, які нині в сукупності часто називають неохристиянством. Серед них Новоапостольська церква, Церква Христа, велике різноманіття харизматичних спільнот, Сім'я та ін. Характерним для них є не лише зміна форм проведення богослужінь, а й прагнення відродити витокове християнство, без тих змін і доповнень, які внесли в нього Собори, Отці Церкви та ін. З врахуванням послідовників харизматичних церков

протестантів нині у світі десь 750-800 мільйонів. Кількість їх постійно зростає.

Л І Т Е Р А Т У Р А

- Валько В. Первісне християнство. – Львів, 1997.
Головащенко С. Історія християнства. – К., 1999.
Массорі В. Гіпотези про Ісуса. – Львів, 1998.
Каспер В. Ісус Христос. – К., 2002.
Павленко П. Ісус Христос – постать історії.-Біла Церква, 2002.
Керкс Э. Дорогами християнства. – М., 1995.
Поснов М. История христианской Церкви. – К., 1994.
Ранович А. Первоисточники по истории раннего христианства.- М., 1990.
Свенцицкая И. Раннее христианство: страницы истории. – М., 1987.
Владимиров А. Кумран и Христос.- М., 2002.
Гонсалес Х. История христианства. В 2-х т. – СПб, 2001.
Конрад Р. Вера католической Церкви. – К., 1997.
Соціальна доктрина католицької Церкви. – Львів, 1998.
Догматичне богослов'я католицької Церкви. – Львів, 1994.
Шмеман А. Исторический путь Православия. – К., 2003.
Новиков М. Тупики православного модернизма. – М.,1979.
Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1998.
Добренев В. Современный протестантский модернизм. –М.,1980.

ЗАВДАННЯ І ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Яке місце в появі християнства належить Ісусу Христу?
- Які існують погляди на природу Ісуса Христа?
- Охарактеризуйте історичну основу і теоретичні джерела появи християнства.
- Які існують основні течії християнства і чим вони відрізняються?
- Розкрийте особливості історії, віровчення і культу Православ'я, Католицизму та Протестантизму.

Тема VI. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Релігійність українця: умови формування і форми вияву.
2.Закономірності релігійної історії України. 3.Основні віхи релігійного процесу на українських теренах. 4. Тенденції конфесійних змін в Україні.
5. Нові релігійні течії на українських теренах. 6. Свобода совісті: сутність і правове забезпечення.

1. Релігійність українця: умови формування і форми вияву. Межове розташування України між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, між християнством і мусульманством, католицизмом і православ'ям зумовило складність релігійних процесів на її теренах. На них позначилася також тяжка історична доля українського народу, особливість його господарки, духовності, національної психології, сусідства. Історіософське осмислення релігійного процесу в Україні дає підстави виокремити такі його риси: синкретизація релігій на буденному рівні і негатив щодо інших релігій – на теологічному; секуляризація релігії і її суспільне й господарське офункціональнення; поліконфесіоналізація релігійного життя при загалом толерантному ставленні українця до різних конфесійних виявів релігійності; практицизм і утилітарність, що вводить релігію в контекст сімейного побуту; буденність і простота релігійного вияву при певній байдужості до широких богословських узагальнень; феміністичність (жіночість) не лише релігієвиявів, а й характеру інституалізації релігійного життя.

Жодний народ чи країна не може мати монополію на якусь особливість релігійності чи закономірність релігійного процесу. Одначе їх специфічне поєднання і форма вияву в кожного народу, географічного регіону чи країни є своїми.

Релігійна духовність українця не ідентифікується з якоюсь конфесійною належністю і вираженістю, бо ж навіть православність не була в ній абсолютною. Ця релігійність насамперед виявляється в якійсь підсвідомій впевненості в існуванні чогось надприродного, абсолютного, в Божій всеприсутності. Вона є кордоцентричною, оскільки пов'язана перш за все з емоційно-чуттєвим сприйняттям світу, виступає як форма емоційного ставлення людини до дійсності і божества. Як інтроверсну націю, українців характеризує перенесення релігійності у сферу індивідуальної, внутрішньої набожності. Українці завжди були селянською нацією, що пов'язувало їх постійно з природою. Зумовлені природними стихіями труднощі землеробської долі і водночас захоплення красотою природи, її довершеністю і гармонією формували впевненість в наявності творця, розвивали таку релігійність, в основі якої лежали прагнення забезпечити господарчу вдачу.

Тісно пов'язана з господарчим роком селянина і його життєвим циклом обрядовість в комплексі з тими уявленнями і віруваннями, які її супроводжують, може слугувати джерелом знань про особливості релігійності українця. Поєднання широкого спектру загалом несвободної господарчої діяльності, різноманіття в цілому невільних суспільних зв'язків українця з багатим світом його фантазії спричинило його високу забобонність. Виявом останньої є віра українця в якісь магічні сили, чародійство, різні прикмети тощо.

Спроби окреслити загальні особливості релігійності українця виводять нас ще на такі її риси, як своєрідний пантеїзм, наявність своєї Трійці (Ісус Христос, Божа Мати і Святий Миколай), дотримання "натуральних форм" в

описанні і сприйнятті Божих іпостасей та святих, двоєвірність, що поєднує християнство з язичництвом, несприйняття ортодоксії релігії, свобода релігійного мислення, вшанування Біблії як святини при, власне, незнанні її змісту, обрядовіство, пошана до священства, нехтування проповідуваним християнством аскетизмом, підхід до сім'ї як Богом санкційованої святощі тощо.

2. Закономірності релігійної історії України. Дослідження релігійної історії України дало можливість визначити ряд її закономірностей. Назвемо їх:

А) Жодна з християнських конфесій у всьому спектрі її віровчення і обрядовості не з'явилася в Україні як продукт органічного саморозвитку суспільства в цілому. Поширення її має відосередній характер, від центру її появи. Це, природно, веде до розколу суспільства, міжконфесійних суперечок, трагедій в національному бутті, зумовлених релігійними чинниками. З часу появи на українських землях християнства тут практично не було конфесійної єдності між народними масами і їх духовними наставникам, владними провідниками країни.

Б) В Україні практично завжди з часу прийняття християнства політика домінувала над релігією. Між тим релігійне начало було основною категорією влади в усій українській історії незалежно від того, хто конкретно владою репрезентував Україну. В періоди політичної деградації, коли проявлялася втрата українським етносом матеріальних ознак свого самовияву (зокрема державності) і перетворення його в чисто духовний фактор, провідна роль в етнорозвитку і етноінтеграції переходила до однієї з християнських церков, яка виступала на той час єдиним провідником національної ідеї, інтеграції всіх національних сил, відігравала роль тієї національної інституції, яка сприяла культурній індивідуалізації українського народу.

В) Міжконфесійні суперечності, поляризуючи український народ, стримували процес національної інтеграції і самовизначення, робили його легкою здобиччю різних держав і церков. Але водночас вони відігравали й роль фактору, що сприяв збереженню українського етносу як такого. Саме конфесійна строкатість не дала можливості українству повністю зросіянитися чи полонізуватися. Християнство в Україні слугувало і засобом соціального й національного поневолення народу, і чинником його боротьби проти соціального і національного гноблення.

Г) Сприятливим ґрунтом для включення християнства в процес національної ідентифікації були такі риси духовності українців, як висока чуттєвість, перевага почуттєвого над інтелектуальним і вольовим, певний індивідуалізм, прагнення до духовного усамітнення, висока витривалість і терпеливість, якась життєва невпевненість, меланхолія, а також труднощі землеробської долі й прагнення віднайти заступника від всіх злигоднів соціального, господарчого і національного життя. Підміна національного почуття релігійним, протиставлення релігійного "МИ" національному негативно позначилося на динаміці національного "МИ" українців, вела до

деградації їх етнічної свідомості, до внутрішньонаціональних чвар на релігійному ґрунті. Тому релігія сама по собі в Україні ніколи не була етноутворюючим і етноінтегративним фактором, не відігравала ролі визначального засобу національного відродження. Пріоритет у цьому завжди належав національній ідеї. Лише сходження на рівень цього найважливішого принципу гарантує підхід до конфесійної різниці як чогось перехідного або неосновного в суспільному чи релігійному процесі.

Д) Складність історичного буття українського народу формувала у нього плюралістичний світогляд і конфесійну неоднозначність. Окрім релігійності, його свідомості притаманні й елементи вільнодумства, що проявилось у вигляді релігійного інакодумання, скептицизму, індиферентизму, антиклерикалізму, політеїзму, деїзму, антитеїзму. Раціоналістичні та ірраціоналістичні підходи мають місце у різних сферах української духовної культури – в науці, філософії, освіті, мистецтві, навіть у богослов'ї.

3. Основні віхи релігійного процесу на українських теренах. Вихідним етапом релігійного процесу в Україні було язичництво. Язичництво - це назва давньої релігії, що існувала до прийняття світових релігій у всіх народів. Поняття це охоплює широкий спектр вірувань народу з найдавніших часів: уособлення природи, віра в духів, культ предків, тотемізм, магія, чаклунство, знахарство та ін. Етнічно забарвлене українське язичництво одержало ще назву давньоукраїнської релігії.

Давньоукраїнська релігія -- вірування і культу слов'янських племен, які мешкали в основному в межах сучасної України, та політеїстичні вірування формованого українського етносу. Праісторією давньоукраїнської релігії є так зване поганське язичництво (від лат. *pagus* - село). Воно виводить свої витoki ще з глибин індоєвропейської культури і в східнослов'янській та ранньоукраїнській міфології представлене образами добрих і злих духів - упирів, берегинь, русалок, домових, водяних, лісовиків, рожаниць тощо. Пізніше уявлення про них позначилися на змісті образів богів. Таким був, зокрема, Род, що поєднував у собі орудну і деміургічну функцію, притаманну лише богам. Він поставав заступником урожайності і плідності худоби, а водночас був також і творцем життя.

Давньоукраїнський пантеон богів склався задовго до княжої доби. Головним персонажем у ньому був Сварог - бог неба і вогню, який утримував риси й "культурного героя" і дарував людям ковальське ремесло.. Ім'я його сина Дажбога походить від давньоукраїнського "дажь" - він був богом сонця й подавачем живильних променів, творцем життєвої сили. З часом чільне місце в цьому пантеоні займає Перун - бог вогню і воїнства, хоча в свідомості простолюду не менш поважаними залишаються Велес, Мокоша та ін. боги. Характерною рисою давньоукраїнської релігії є надто розвинуте символічне мислення і форми культової практики.

В релігійній історії України були такі події, які залишили свій слід на всіх сферах суспільного і духовного життя її народу. Всебічний підхід до

історії християнства на українських теренах засвідчує те, що ця релігія у долі українства зіграла надто суперечливу роль.

Як свідчить історична наука, християнство з'явилося на наших теренах задовго до **хрещення України-Руси** князем Володимиром у 988 році. Тут слід згадати прихід в 1-му столітті на Київські гори апостола Андрія Первозванного, просвітницьку місію в IX столітті Кирила і Мефодія, Аскольдове хрещення 860 року, прийняття християнства княгинею Ольгою, а також поширення християнства у грецьких містах на півдні наших теренів. Оскільки язичництво не відповідало соціальним і духовним запитам нового часу, то з'явилася потреба в релігії, яка б сповідувала ідею Богоданності держави і законопослушання. Одним із мотивів, чому Володимир прийняв християнство візантійського зразка була підлеглість в Константинополі церкви державній владі.

Поширення християнства зустрічало протидію язичництва. Оскільки християнство – це релігія особи в її суспільних відносинах і особистісних зв'язках, то воно не могло замінити чи витіснити язичництво як релігію природи і господарки людини в ній. Суспільно зумовлений синкретизм цих двох різних релігій призвів до утворення двовір'я.

Запровадження християнства на Русі було зумовлене потребами феодального ладу: сформоване родоплем'яним суспільством язичництво вже не відповідало соціальним і духовним запитам нового часу; князівсько-боярська верхівка бачила в новій релігії, яка проповідувала ідеї богоданності держави, законопослушання, християнської духовності тощо, засіб зміцнення своєї влади, централізації Русьської держави, зміцнення її міжнародного становища. Той факт, що Володимир віддав перевагу православ'ю, пояснюється ще рядом обставин: наявністю давніх торговельних та ін. зв'язків між Київською Руссю і Візантією, укоріненим в ньому принципом підлеглості церкви державній владі ("принцип візантизму"), можливістю використання у даній конфесії слов'янської мови під час богослужіння. Але Київське християнство, запозичуючи зі Сходу обрядові і культові форми, не сприймало візантійської теократії, цезаропапізму, не надавало виключної уваги специфічним формам візантійської набожності, буквалізму, ритуалізму, що пізніше знайшли сприятливі умови для розвитку на ґрунті Московського християнства. Основні філософські та теологічні засади Київського християнства обґрунтовані митрополитом Іларіоном у "Слові про Закон і Благодать".

Саме християнство в Україні-Русі, прийняття якого князем Володимиром було своєрідною **духовною революцією зверху**, стало категорією влади і об'єднання, сприяло витворенню правопорядку і громадського ладу, провело докорінну ревізію суспільного добра і зла за євангельським вченням, сприяло формуванню особистості і сім'ї, на новий ґрунт поставило наші міжнародні відносини й вводило нас в сім'ї культурних народів та ін.

Проте функціональна роль християнства в українській долі не може оцінюватися, скажемо так, лише знаком плюс. Але при цьому слід відрізнити

християнство як релігію від діяльності його інституалізованих структур. Негатив останньої в нашій національній історії, як на нас, виявляється в наступному:

А) Християнство прийшло в Україну у готовому вигляді як штучний витвір і не є наслідком природного розвитку на власному ґрунті. Відтак воно постало у нас як духовна революція зверху. Методи поширення християнства, починаючи ще з Володимирових років (“Якщо не прийде хто завтра до річки..., то буде мені ворогом”), на відміну, скажімо, від Греції, в Україні-Русі виявилися згубними, оскільки це призвело до винищення її багатотисячолітньої дохристиянської культурної традиції, зокрема нашої народної міфології, багатьох традицій і звичаїв, зручної для вжитку української абетки тощо. Панування в Україні протягом трьох століть православ’я в його змосковщеному ортодоксальному варіанті призвело до нашої відстороненості від духовних здобутків західного світу з домінуючою в них католицькою і протестантською християнською традицією. Водночас це панування з XVIII століття призвело до знищення того Українського Східного обряду, який сформувався на наших теренах протягом семи століть автономного існування Київської митрополії в структурі Константинопольського патріархату.

Східний Обряд як історично освячена традицією органічна єдність віровчення і культури українського народу, сформувалася на основі синтезу певних елементів візантійсько-християнського обрядового типу з особливостями національного духу українства, його світобаченням, світовідчуттям, художніми смаками і потребами. Якщо в інших Східних церквах обряд їх є більш практичним, то в Українській Церкві він служить виявом високих естетичних почуттів народу, своєрідно витлумаченим містичним змістом Божого Слова. В українській східній традиції домінує не культ Голгофи, містика Христових страстей, а культ воскреслого Спасителя. В нашому Обряді порівняно із західним особлива увага приділяється богородництву Діви Марії як її причетності до таємниці Боговтілення.

Відмінною рисою Українського Східного Обряду є підкреслення людської природи Богородиці. Якщо в західному обряді домінує христоцентричність, то в східному - богослужба на честь Святого Духа. Український Східний Обряд чітко зорієнтований на символіку, яка пронизує всю його літургію та обрядовість. Саме релігійна система із глибокою за змістом символікою відповідає потребам серця українця. Постійна присутність в Українському Східному Обряді у знятому вигляді всього змісту християнського віровчення робить його найкращою школою життя. Саме в ньому гармонійно поєднані земне з небесним, природне з надприродним, індивідуальне благочестя і колективне віровиявлення.

Б) Якщо прийняття християнства на початку духовно консолідувало український народ, то конфесійний поділ на православ’я і греко-католицизм спричинив до регіоналізації України за конфесійною ознакою, а відтак зробив її легкою здобиччю для хижацьки налаштованих щодо неї сусідніх держав Польщі і Росії, часто призводив до ворожих протистоянь “України з

Україною”. Наявна й нині церковна строкатість України використовується політичними силами для поляризації країни на східняків і західняків за віросповідним принципом, для утвердження через ідею “руськості православ’я” необхідності утворення на заміन колишнього СРСР якоїсь східно-слов’янської держави.

В) Історичні умови існування українства, особливості його національного характеру сприяли розвитку в Україні християнської поліконфесійності, певною мірою виключили релігійний фактор із модусів етноутворення і етноінтеграції, національної індивідуалізації. Доповнений конфесійним гнобленням національний гніт за умов царської Росії і тоталітарного режиму зупинив перетворення Українського Православ’я в національну релігію українства. Відтак християнство стало в руках владних структур Росії і Союзу духовною силою національного поневолення України, зденаціоналізації її народу, нищення його самобутньої культури і її духовних репрезентів, засобом протидії постанню України як незалежної держави.

Значимою подією в релігійній історії України була **Берестейська унія** 1596 року, коли єпископат Київської митрополії, зігнорувавши свою належність до Константинопольської Церкви, пішов на союз з Ватиканом, визнав верховенство над собою Папи Римського, але зберігши для об’єднаної церкви Східний обряд. Уніатство поділило Україну конфесійно, внесло розкол в націю, чим зробило її легкою здобиччю сусідніх Польщі і Московії. Проте саме завдяки йому вдалося зберегти самобутність Українського Східного обряду і культурність його релігійних форм, українську мову в Богослужінні. Було налагоджено підготовку саме українського духовенства й організацію української освіти шляхом відкриття українських навчальних закладів. Унія постала заборолом і проти полонізації, і проти оросійщення українців. Нині ця церква носить назву Греко-Католицької.

Українська греко-католицька церква - одна з традиційних історичних церков українського народу. Неприйняття Берестейської церковної унії частиною православного населення Київської митрополії призвело до поділу української нації за конфесійною ознакою на православних (дезуніатів) та католиків (уніатів), що стало однією з причин, яка перешкоджала консолідації народних сил у найвідповідальніші періоди історії. Впродовж XVIII - поч. XIX ст. уніатська церква еволюціонувала в традиційне віросповідання корінного населення Галичини і Закарпаття. За часів Австро-Угорської імперії розпорядженням 1774 року імператриці Марії Терези уніатська церква дістала назву "Греко-католицька церква", чим підкреслювалося, з одного боку, визнання нею примату Папи Римського, верховенства над собою Апостольської Столиці, а з другого, — збереження східного (грецького) обряду. Саме УГКЦ (і в цьому її історична заслуга) сприяла збереженню в Галичині чинників національної ідентичності українців - мови, культури, традицій, а також вихованню української інтелігенції, розвитку національної економіки. УГКЦ була ліквідована в 1946 році на Львівському соборі, скликаному спецслужбами СРСР. З того часу і до 1989 року вона

існувала нелегально в межах Радянського Союзу, а на Заході – легально під назвою Української Католицької Церкви. Від 1991 року керівництво УГКЦ перебуває в Україні. В 2005 році осідок Церкви перенесено зі Львова до Києва. Очолює УГКЦ кардинал Любомир Гузар. Проте йому не підпорядковані греко-католицькі парафії Закарпаття (ними опікається Апостольський нунцій в Україні) і Польщі (вони безпосередньо підпорядковані Апостольській столиці). Церква і миряни ведуть активну боротьбу за офіційну реабілітацію державою УГКЦ, за визнання її Патріархату Апостольською столицею, канонізацію митрополита Андрея Шептицького, організаційне підпорядкування всіх українських греко-католицьких єпархій Верховному Архієпископові. Церква має велику кількість мирянських організацій. В 2006 році в Україні діяло біля 3600 греко-католицьких організацій.

Але повернемося до Українського православ'я. Відновлена в 1621 році за сприяння гетьмана Петра Сагайдачного Київська православна митрополія особливого розквіту набула за митрополитства Петра Могили в 1633 – 1647 роках. Написаний Могилянським Атенеем “Православний Катехизис” визнав увесь православний світ. Проте в 1686 році з порушенням канонів Київську митрополію було включено до Московського Патріархату. Це призвело до зникнення Українського Православ'я з такими його характерними рисами як соборноправність, демократизм, національністність, відкритість, софійність, побутовість. Православ'я в Україні набуло московських ортодоксальних форм. Після реформ царя Петра Першого 1721 року, які виявилися зокрема в заміні Патріаршества управлінням Синоду, воно взагалі втратило свою самобутність і постало як елемент державної структури Російської імперії і духовний засіб колоніального поневолення.

Відтак Україна має складну релігійну історію. Лише із здобуттям незалежності вона одержала змогу вирішувати питання відродження своєї релігійної самобутності, формування своїх національних церков.

4. Тенденції конфесійних змін в Україні. Порівняльний аналіз цифрового матеріалу про зміни релігійної мережі за 1986 – 2005 роках засвідчує, що екстенсивний етап розвитку релігійного життя в Україні вже закінчується і переходить в інтенсивний. Його бум припав на 1988-1990 роки, коли кількість громад збільшувалася щороку в середньому на 32%. Але в 1991 році це зростання вже становило 30%, 1992 - менше 8%, а в 1993 - 1998 роках - 5-6%. Порівняно з січнем 2005 року (29587) на січень 2006 року (29262) кількість громад взагалі чомусь зменшилася на 325.

Які загальні тенденції характеризували зміну релігійної мережі в останнє п'ятиріччя?

1) Відродження (скоріше - відтворення) громад традиційних для України християнських течій там, де вони діяли раніше і де для цього наявною була (хай навіть зруйнована) матеріальна база. Наслідком цього є те, що зростання мережі йшло переважно за рахунок православних громад (більше половини), греко-католиків і традиційних протестантів.

2) Порівняно швидкий ріст православних і католицьких громад при незначній кількості активних їх членів і порівняно бідній духовній освіченості парафіян.

3) Найбільш інтенсивне зростання релігійної мережі відбулося в західноукраїнських областях, що пояснюється порівняно високим рівнем релігійних потреб громадян цього регіону, для яких релігія стала невід'ємним елементом їх способу життя і виявом духовної культури. Загалом вже маємо насичення парафіями УГКЦ і РКЦ західного регіону країни.

4) Порівняно розвинута інфраструктура ортодоксальних конфесій в західноукраїнському регіоні, поєднання у свідомості людей своєї релігійної належності з національною, включеність певного конфесійного чинника в систему культури і побуту зумовили блокування проникнення в ці області нових релігійних течій.

5) Кількісні показники зростання релігійних громад, монастирів, видань різних конфесій не засвідчують про таке ж зростання кількості їх послідовників. Конкурентна боротьба між конфесіями спонукає керівництво деяких з них штучно розширювати свою інституційну мережу. Відмінною також є кількість парафіян в протестантських і греко-католицьких громадах. Останні в західноукраїнському регіоні мають в порівнянні з першими в середньому у 20 разів більше вірних.

6) Регіональні відмінності в рівні національної самосвідомості громадян позначаються на географії поширення українських національних християнських церков. Тут слід відзначити помітне поширення парафій УПЦ КП і УАПЦ в західних і центральних областях і водночас незначну кількість їх в південному і східному регіоні країни, де домінує УПЦ МП. Абсолютне домінування в галичанських областях має УГКЦ.

7) Зростанню кількості римсько-католицьких громад явно сприяє етноконфесійний чинник, зокрема розселеність польської меншини на Поліссі, Поділлі і Галичині. Розширення свого конфесійного регіону римо-католиками зустрічає протидію цьому з боку православних і греко-католиків.

8) Висунення в церковно-релігійному житті ідеї "традиційної канонічної території", що характерне зокрема для відносин православ'я, греко-католицизму і римо-католицизму, веде до певної регіоналізації України за релігійними чинниками, а відтак і до міжконфесійної напруги.

9) В намаганні заповнити той духовний вакуум, який утворився після занепаду марксистсько-ленінської ідеологічної монополії і втрати свого авторитету церквами, які діяли в умовах пристосування до тоталітарних політичних порядків, певний успіх мають нові релігійні течії, які привносяться в Україну переважно західними християнськими місіонерами. З нових релігійних течій успіх у поширенні мають харизмати, а ось неоязичники і неоорієнталісти вже дещо стабілізувалися у своєму зростанні.

10) Відносини між релігійними спільнотами України загалом толерантні, хоч подекуди і має місце протистояння між православними і греко-католиками, між православними церквами, між греко- і римо-

католиками із-за володіння храмами. Частіше напругу релігійне життя має в Криму між мусульманами і православними УПЦ МП.

5. Нові релігійні течії на українських теренах. Під “новими” релігіями розуміються такі релігійні комплекси, які донедавна були невідомі в Україні. Серед них, по-перше, релігійні течії, що оформилися ще в ХІХ ст. і потім привнесені в Україну завдяки місіонерства їх adeptів, а по-друге, новотвори 2-ї пол. ХХ ст., що з’явилися в результаті діяльності релігійних реформаторів, які, базуючись на певній або декількох віросповідних традиціях, творять нові віровчення, культ, організацію. Як правило, НРТ історично не успадковані від попередніх епох, генетично не притаманні релігійній духовності українському народу, культурно, побутово, ментально не укорінені в його традиційному житті, але в умовах глобалізації стають складовою також духовного обліку нації.

НРТ типологічно в працях Л. Филипович об’єднуються у декілька груп. Найчисельнішою і найпотужнішою з них буде **неохристиянська**, до якої відносяться як історичні, але не традиційні для України християнські церкви, так і нові, недавно створені організації християнського походження. Серед них назвемо такі: “Армія спасіння”, Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (мормони), Християнські церкви харизматичного напрямку (Церква Повного Євангелія, Церква Посольства благословенного Царства Божого для всіх народів, Церква Живого Бога, Українська Християнська євангельська Церква), Церква Христа, Новоапостольська церква, Церква Нового Єрусалиму (сведенборгці), Богородична церква тощо. Майже всі із перерахованих місій, центрів, новітніх церков привнесені в Україну із-за кордону.

Всі ці релігійні течії виникали в рамках традиційного християнства з метою його осучаснення. Вчення новоутворених церков, звісна річ, базуються на Біблії як основному віросповідному джерелі і на особі Ісуса Христа як центральній фігурі релігійних доктрин. Характерним для неохристиянських угруповань є критика ортодоксального християнства за відхід від первісних традицій; оголошення своєї церкви виключно істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіанським у долі Христової віри; досконале знання Біблії з дозволом вільного прочитання її і власної інтерпретації; піднесення книг своїх пророків і вчителів до рангу віросповідних джерел, часом навіть авторитетніших за Біблію; визнання поруч з Ісусом Христом свого лідера керівником церкви, пророком або ж посланцем Бога. Неохристиянство від історичного християнства відрізняється в дечому своїм власним розумінням Трійці, природи Ісуса Христа, сутності Святого Духа, пекла, раю тощо.

Релігійні організації **орієнталістського** спрямування репрезентовані неоіндуїзмом, течіями буддистського толку, поодинокими рухами японського, китайської та корейської орієнтації. Характерним для неоіндуїстських рухів є опора на давню ведичну традицію при вдалому використанні досягнень інших культур, а також цінностей багатьох релігій.

Всі течії неоіндуїзму проголошують себе різними учнівськими наступностями спільної духовної традиції індусів, в основі якої лежить принцип монізму, єдності в багатоманітті, нероздільності буття духовного і матеріального, профанного і сакрального. В усіх неоіндуїстських вченнях популярні ідеї універсалізму, синкретизму, рівності всіх релігій як пошуків своїх шляхів до Бога, духовного базису в реконструкції суспільства. Обов'язковим для неоіндуїзму є наявність вчителя, майстра (гуру) як проповідника вчення і провідника духовних пошуків особистості, групи, течії. В Україні неоіндуїзм представлений громадами і центрами Міжнародного Товариства Свідомості Крішні, Ошо Раджніша, Саї-Баби, Шрі-Чінмоя, Місії "Світло душі", Міжнародного товариства "Всесвітня чиста релігія" (сахаджи), Трансцендентальна медитація та іншими.

Буддистські течії поширені в Україні переважно у їх модернових формах. Характерним для необуддистських течій є їх акцент на одній або декількох рисах буддистського вчення. Кожна з них претендує на ортодоксальне витлумачення вчення Будди, поєднуючи в своїх релігійних системах ідеї різних східних традицій, навіть християнства. Буддизм в Україні представлений громадами таких напрямів: дзен-буддизм, нітерен, різні школи тибетського буддизму (карма каг'ю, дзог чен, гелугпа, ріме).

Цікавим явищем сучасного релігійного життя в Україні можна вважати відродження дохристиянських релігій, **язичницьких** світоглядних комплексів, серед яких громади послідовників вчителів і пророків Володимира Шаяна, Лева Силенка, прихильників прадавніх дохристиянських вірувань українського народу (РУНВіра - Рідна Українська Національна віра, рідновіри, ладовіри, вогнепоклонники, шанувальники давньоруської богині Берегині тощо).

Є у нас і **синтетичні** (штучно створені) релігії, які в своїх догматах й культі опираються на множинні традиції (християнство, ведизм, буддизм, іслам), але не просто еклектично поєднують їх, а створюють свої власні вчення, систему обрядових дійств, сильну церковну організацію, претендуючи на статус надрелігії. В цих течіях надто розвинутий культ лідера, авторитет власних віросповідних джерел, присутня ідея богообраності їх послідовників. До цієї групи відносяться Велике Біле Братство, Церква об'єднання (або уніфікації), АУМ Сінрікьо.

Маємо ще різні **позавіросповідні езотеричні об'єднання** (теософське, антропософське, послідовники вчення Гурджієва, екстрасенсорики тощо) та **сайєнтологічні рухи** (Діанетика-Фонд Хаббарда, Наука розуму, Християнська наука). Крім зазначених вище груп, в Україні є прихильники обожнення сил зла, поклоніння Сатані (Дияволу або Люциферу) - **сатанізм**.

Серед причин появи НРТ в Україні виділяють зовнішні і внутрішні, соціально-економічні і політичні, але є суто духовні, наприклад криза традиційних віровчень та історичних церков, полірелігійність більшості країн світу, взаємовплив різноманітних духовних традицій, успіхи свободи релігій і віросповідань, дискредитація комунізму як ідеології і моральної доктрини, світоглядна революція, зміна життєвих домінант сучасного покоління та ін.

В українському поліконфесійному середовищі доля нових релігійних течій і рухів незначна - приблизно 4 відсотка громад, а кількість послідовників коливається в межах 0,1-0,3 відсотків від загальної кількості населення. При цьому кількість НРТ дуже повільно, але постійно збільшується. Неорелігії з'явилися як міський феномен. Новітня релігійність зберігає цю характеристику й понині.

Нові течії виступають за активну присутність віруючого в житті громади і суспільства, успішну адаптацію до конкретного етнокультурного середовища. Соціалізація нових рухів відбувається через благодійницьку діяльність, просвітництво, видання і поширення релігійної літератури, пропаганду істин свого вчення в засобах масової інформації, через факт визнання їх державою - реєстрацію в органах влади, через бажання налагодити стосунки з традиційними церквами тощо.

На сьогодні більшість неорелігійних громад вже організаційно оформилися, уточнили віросповідні положення, зміцнили свої позиції в соціумі, серед людей. Отже, в цілому відбулася стабілізація як кількості неорелігійних громад та представлених в Україні різних релігійних течій, так і прихильників або членів цих громад.

6. Свобода совісті: сутність і правове забезпечення.

А. Сутність і багатоаспектність свободи совісті. Свобода совісті передбачає можливість вільного, за велінням власної совісті, без якихось зовнішніх спонук вибору світоглядних орієнтацій і насамперед вибору релігійності чи нерелігійності. **Свобода релігії** передбачає свободу мати релігію, вільно її сповідувати і водночас відправляти релігійні культи, поширювати релігійні переконання, виховувати в них своїх дітей. Проте свобода релігії не тотожна свободі віровизнань. В радянські часи, незважаючи на значні обмеження, свобода релігії все ж була наявною, але при цьому діяльність багатьох конфесій знаходилася поза законом. То ж відсутньою була можливість вільного вибору віровизнань, а відтак і можливість вільної зміни своєї конфесійності, свободи віросповідань. Отже, **свобода віровизнань** або конфесійної належності – це право людини на безперешкодний, відповідний її власній совісті вибір і сповідування будь-якої релігії і дотримання її обрядів.

Свобода совісті включає право сповідувати будь-яку релігію одноособово чи разом із своїми одновірцями. Останнє передбачає свободу об'єднань віруючих, тобто утворення релігійних організацій **свободу церкви**. Як вище зазначалося, будь-яка релігійна система включає як складовий елемент релігійну діяльність – культову і позакультову. То ж релігія не матиме повної свободи свого буття без права на **свободу релігійної діяльності**.

Свобода совісті – це атрибут особистості, а відтак її прийняття суспільством – це визнання цінності і духовного суверенітету останньої. Але якщо у філософському аспекті свобода совісті включає внутрішню здатність

особистості вільно самовизначатися в світоглядах, приймати релігію і діяти за її установками і нормами, то в правовому аспекті, як це відзначає дослідник М.Бабій, її характеризує сукупність тих юридичних норм, що визначають межі і можливості практичної реалізації особистістю свого права на свободу совісті. Скажемо дещо по-іншому. Право регулює не процес світоглядного вибору особистості, вибору нею релігії, а лише ті дії, вчинки і поведінку, які з цього вибору витікають, тобто зовнішні форми вияву релігійності.

Релігієзнавчий аспект свободи совісті передбачає право знання особистістю особливостей великого різноманіття релігій і вибору однієї з них як своєї. Якщо для богослова є лише одна істинна релігія – це його, а решта – ересі, то релігієзнавець прагне дати об'єктивні, повні, незаангажовані й неупереджені знання про всі конфесії. Цим самим він ставить їх в один ряд перед вибираючою для себе одну з них особистістю.

Б. Міжнародні стандарти свободи совісті. Свобода совісті має різні свої виміри. Насамперед це залежить від того, які відносини складаються між державою і церквою. Виділяються **три основні типи державно-церковних відносин**. Два з них – крайні. Якщо перший поєднує державу і церкву, підпорядковує релігійні організації інтересам держави (цезаропапізм) або державні інституції церкві (папоцезаризм), ототожнюючи тією чи іншою мірою світську і духовну влади (теократія), то третій тип відокремлює державу і церкву, забезпечує їх взаємне невтручання і толерантність відносин, вільне існування будь-якої релігійної течії чи організації. Прикладом першого типу можуть бути Ватикан, Іран, ряд інших мусульманських країн, Греція тощо, то типовим прикладом третього типу є США, де свободі відправлення релігій наданий широкий законодавчий захист. Навіть невеличка релігійна течія тут має такі ж права, як і велика церковна спільнота. Близькою до цього типу державно-церковних відносин є нині Україна.

Більшість країн світу в наш час мають проміжну модель державно-церковних відносин. Але якщо в одних країнах відокремлення церкви від держави стосується на рівних всіх конфесій, то в деяких інших характерною є підтримка державою окремих конфесій (церков). Так, в Німеччині нині є десь біля 15 релігій і церков, спеціальний статус яких дозволяє їм одержувати певні державні дотації, звільнення від податків.

Окрім власного законодавства, що регулює в кожній країні державно-церковні відносини і регламентує свободу релігії й віровизнань, є цілий ряд **міжнародних правових документів**, зорієнтованих на гарантування свободи релігії. Насамперед це “Загальна Декларація прав людини”, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 1948 році. Документ, окрім іншого, урівняв людей у правах незалежно від того, яку релігію вони сповідують, дав їм право свободи совісті, “свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібно, так і разом з іншими, публічно або приватно в ученні, богослужінні та здійсненні релігійних і ритуальних обрядів”. Декларація наголосила на необхідності взаєморозуміння, терпимості і дружби між

людьми, незалежно від їх релігійної належності. Свобода людини може бути обмеженою включно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших та з метою задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку, загального добробуту. В Міжнародному Пакті ООН про громадянські і політичні права (1976 рік) повторяються положення Декларації, але більш конкретизовано. Тут знову засуджується примус при виборі релігії. До мотивів обмеження сповідання релігії відносить шкоду здоров'ю, порушення суспільної безпеки, виступи на користь релігійної ненависті. Наголошено на праві меншин “сповідувати свою релігію і виконувати її обряди”. Стаття 19 Пакту дає право кожній людині “шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір”.

Особливо важливим міжнародним правовим документом в забезпеченні свободи релігії є “Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії і переконань” Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 року. Виходячи з того, що релігія для її сповідників є “одним з основних елементів розуміння ним життя”, що свобода релігії сприяє досягненню загального миру, соціальної справедливості та дружби між народами і ліквідації ідеологій та практики колоніалізму й расової дискримінації, документ наголошує на необхідності всім країнам – членам ООН найшвидше ліквідувати будь-яку дискримінацію на ґрунті релігії, бо ж вона є “образою гідності людської особистості”. “Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати релігію чи переконання на свій вибір”. В статті 6 Декларації чітко перераховані ті свободи, які в сукупності розкривають свободу совісті. В 1992 році ООН прийняла також “Декларацію про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин”.

В унісон з документами ООН звучать основні положення про свободу совісті і віросповідання Ради Європи, інших європейських інституцій та ОБСЄ, зокрема “Європейська Конвенція з прав людини” (1950 р.), “Паризька Хартія для Європи” (1990 рік), Рекомендація Ради Європи 1396 “Релігія та демократія” (1999 рік) та ін.

В. Правові засади релігійного життя в Україні, державно-церковних відносин регламентовані Законом **“Про свободу совісті і релігійні організації”**, прийнятим Верховною Радою в квітні 1991 року і доповнений деякими змінами в наступні роки. Документ відповідає загалом міжнародним правовим нормам свободи релігії і віровизнань.. Він не лише гарантує свободу совісті у всьому спектрі її складових, але й значно деталізує положення про рівність громадян незалежно від їх ставлення до релігії, відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви. Закон наголошує на світськості державної освіти, але надає право релігійним організаціям відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати свої навчальні заклади. Держава бере на себе зобов'язання поважати традиції

та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Закон розписує статус різних релігійних організацій (громад, управлінь, монастирів, братств, місій, духовних навчальних закладів) як юридичних осіб і розкриває принципи їх реєстрації державою або припинення їх діяльності. Окрім названих міжнародними документами причин для закриття, український Закон фіксує такою також “систематичне порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів”, “спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов’язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій” (ст.16). Закон чітко виписує майнове право релігійних спільнот, їх права і обов’язки, що пов’язані із свободою віросповідання, правове забезпечення трудової діяльності в релігійних організаціях та ін.

Окремі положення, пов’язані із свободою релігії і релігійної діяльності, є в інших українських правових документах, зокрема в “Кодексі законів про працю України”, “Кодексі про шлюб та сім’ю України”, Законі України про альтернативну (невійськову) службу, Законі України про освіту, Кримінальному кодексі України та ін. Узагальнюючою фіксацією свободи буття релігії в Україні є стаття 35 нашої Конституції: “Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров’я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов’язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань”.

Україна протягом своєї історії мала шість моделей державно-церковних відносин, у формуванні яких помітну роль відігравали історичні і національні традиції, співвідношення в країні політичних сил, реальний стан самих суб’єктів відносин – церкви і держави, зовнішній фактор. Попередниками нинішньої моделі були киево-руська (X – XIV ст.ст.), могилянська і козацька (XVII ст.), синодальна (XVIII-поч. XX ст.) і радянська (1918 – 1990 роки). Ознаками сучасної української моделі державно-церковних відносин є: світський характер і демократизм держави; відокремленість церкви від держави і забезпечення останньою повної свободи буття релігії і церкви, відвернення спроб політизації релігійного життя; світськість державної освіти; закріплення правового статусу релігійних організацій шляхом визнання їх юридичною особою; рівність всіх релігійних організацій, віруючих і невіруючих; утвердження толерантності міжконфесійних і міжцерковних відносин; сприяння держави релігійним

організаціям у їх соціально-значимій діяльності, включенню в громадське життя.

Опанування матеріалом цієї теми передбачає обов'язкове конспектування студентом названих вище міжнародних і українських правових документів.

ЛІТЕРАТУРА

Академічне релігієзнавство. Підручник за ред. А.Колодного. – К., 2000.
–Тема 25.

Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти.-
Хмельницький, 2003.

Релігія і Церква в Подільському регіоні.- Хмельницький, 2002.

Релігія і Церква років незалежності України. – К.-Дрогобич, 2004.

Павлов С. та ін. Географія релігій. – К., 1998.

Колодний А. Конфесійна карта України // Релігійна панорама. – 2003. -
№ 2.

Таблиця змін мережі релігійних організацій України (1995 – 2005 рр.) //
Релігійна панорама. – 2006. - № 2.

Колодний А. Регіональна карта релігійної мережі України // Релігійна
панорама. – 2003. - №№ 3-5.

Дудар Н., Филипович Л. Нові релігійні течії України.-К., 2000.

Григорьева Л. Религии “нового века”. – М., 2002.

Нові релігії України. – К., 2004.

ЗАВДАННЯ І ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Яких змін зазнала релігійна карта України протягом нашої історії?
- Які конфесійні показники характеризують нинішню релігійну карту України?
- Як розмістилися нові релігійні течії на карті України і чому саме так?
- В яких регіонах України користуються найбільшим впливом історичні церкви і чим це зумовлено?
- Які причини поширення в Україні нових релігійних течій?
- Які тенденції характеризують нинішнє конфесійне життя України?